

KATUS LÁSZLÓ

MUSZTAFÁ KEMÁL
ATATÜRK

ÉLETEK ÉS KOROK

SZERKESZTI: H. BALÁZS ÉVA

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1970
Printed in Hungary

BEVEZETÉS

1881-ben Szaloniki török negyedében, Ali Riza efendi házában egy kék szemű, szőke hajú kisfiú pillantotta meg a napvilágot. Szülei a Musztafa nevet adták neki. Születésének pontos dátumát a történészek máig sem tudták kinyomozni. Pedig nem a távoli évszázadok homályába vesző mondabeli hősről van szó, hanem kortársunkról, akit a mai középkoriak nemzedéke a filmhíradókban láthatott és a rádióban hallhatott. Ez a látszólag jelentéktelen tény is jelzi azt, hogy a kis Musztafa olyan világba született bele, amely a középkor századaiból öröklődött át Európa délkeleti csücskében, szinte változatlanul.

Szaloniki az európai ember számára akkoriban egy merőben idegen világ kapuja volt: a színes és mesés Keleté, de a szegény és elmaradott Keleté is. Oszmán utódainak, a mindenható szultán-kalifáknak birodalma, a népek, nyelvek, kultúrák és vallások e hatalmas, tarka vegyülete még állt ugyan, de már végórát élt. A halálos kór feltartóztathatatlanul bomlasztotta az elöregedett, megújulásra és normális működésre már képtelen szervezetet.

1938 novemberében *Kemál Atatürk* örökre lezáruló szemének megtörő pillantása egy gyökeresen megváltozott világtól búcsúzott az isztambuli Dolmabahçe palotában. A búcsúzó még nem volt öreg ember: 58. évében járt. Ez alatt az 58 év alatt egész történelmi korszakok peregetek le a török nép életében: sokszorta nagyobb változások történtek, mint a megelőző évszázadok hosszú során át. Oszmán házában soknyelvű, soknépű birodalma eltűnt a történelem süllyesztőjében. Helyén egy új nemzet épített egy új, polgári és világi Török Köztársaságot, modern, európai jellegű társadalmat, gazdaságot és civilizációt.

A búcsúzó jogos büszkeséggel tekinthetett élete nagy művére: az új török nemzetre és az új Törökországra. *Aratürk* – „a törökök atyja” – a név, amelyet az egykori Musztafa most viselt, nem pusztán a keleti fantázia üres szóvirága volt. Musztafa Kemal Atatürk valóban atyja, megálmodója, győztes harcokban és szívós mindennapi munkában irányítója, szervezője, szíve-lelke volt ennek a nagy történelmi újjászületésnek, a Közel-Kelet első igazi polgári forradalmának.

Kemál Atatürk életrajza jóval több, mint egy sikeres ember életútjának története. Egy nemzet, egy ország születésének története ez. A török nép története századunk első, viharos négy évtizedében.

„EURÓPA BETEG EMBERE”

Musztafa születése idején hazája a súlyos válságok és megrázkódtatások korszakát élte. Katonai vereség, államcsőd és elbukott forradalom után már csak a nagyhatalmak érdeellentétei tartották életben ideig-óráig az Oszmán Birodalmat, amelyet akkoriban „Európa beteg emberének” neveztek. Az egy-

kor oly hatalmas, egész Európát rettegésben tartó birodalom már több mint két évszázada hanyatlott. Belső szervezete bomlásnak indult, katonai ereje meggyengült. A XVII. század óta sorra vesztette el egykori hódításait. Előbb Magyarországról és Dél-Oroszországból szorult ki, azután Észak-Afrikából is, ahol csak Líbia maradt a szultán közvetlen uralma alatt.

A XIX. század folyamán egyre nagyobb erővel bontakoztak ki a Balkán leigázott keresztény népeinek, a délszlávoknak, románoknak, görögöknek nemzeti felszabadító mozgalmai. Görögország, Montenegró, Szerbia és Románia egymás után harcolta ki függetlenségét – bár az utóbbiak egy ideig még adófizető hűbéresei maradtak a szultánnak. Az Oszmán Birodalom európai tartománya – Rumélia-Rumili – egyre kisebb területre zsugorodott.

1875–76-ban felkelések lángoltak fel Bosznia-Hercegovinában és Bulgáriában. A szultán csapatai – nagyrészt az irreguláris, vad basibozukok – vérbe fojtották ugyan a mozgalmat, s a felkelők érdekében beavatkozó Szerbiára is vereséget mértek, de az események kiváltották az európai nagyhatalmak beavatkozását. Miután a diplomáciai tárgyalások nem jártak eredménnyel, a balkáni népek ősi pártfogója, Oroszország fegyveres fellépésre szánta el magát. 1877 tavaszán az orosz seregek – román csapatok és a bolgár felkelők ezreinek támogatásával – átkeltek a Dunán, s benyomultak török területre. Véres harcok után 1878 januárjára felmorzsolták a törökök ellenállását, s Konstantinápoly kapujáig nyomultak előre.

Az 1878-as San Stefano-i béke, majd az azt módosító berlini kongresszus gyökeresen átrendezte a Balkán területi-politikai viszonyait. Törökország elvesztette európai hódításainak jelentős részét, bár végül is – Ausztria-Magyarország és Anglia beavatkozása révén – megtarthatta Macedóniát és Thrákiát. Önállóságot nyert Bulgária; Szerbia és Románia pedig minden hűbéri kapcsolatot megszakított a szultáni portával. Bosznia-Hercegovinát Ausztria – Magyarország annektálta. 1881-ben a szultán Tesszáliát kénytelen volt átengedni Görögországnak.

A katonai vereségek és területveszteségek azonban csak következményei voltak az Oszmán Birodalom immár három évszázada tartó belső bomlásának. A XIV-XVI. század folyamán az oszmánok államszervezetének, katonai rendszerének és haditechnikájának fölénye tette lehetővé a nagy hódításokat. A XVI. századtól azonban fordult a kocka. Európában kibontakozott a kapitalista fejlődés, a tudomány és a technika forradalma, s kialakultak a modern polgári államok. Az Oszmán Birodalom viszont fölénye tudatában elzárkózott minden változás és haladás elől, politikai és katonai szervezete megmerevedett, elöregedett. A XVIII-XIX. században egyre nyilvánvalóbbá vált ennek a soknépű, soknyelvű feudális államalakulásnak teljes korszerűtlensége és elmaradottsága, bármiféle lényeges változásra és fejlődésre való képtelensége. A politikai és társadalmi szervezet egész működését – az államélet legfelső köreitől az anatóliai paraszt hétköznapijaiig – az iszlám sok évszázados vallási jogszabályai és előírásai szabályozták. A gazdaság és a technika nem tudott kimozdulni hagyományos középkori állapotából. A leigá-

zott népek nemzeti ébredése meglazította a dinasztiahoz való hűség és a vallási közösség szolidaritására épített birodalom összetartó kötelékeit. A központi kormányzatot és a tartományi közigazgatást korrupció és tehetetlenség bénította. A birodalom gazdaságilag és politikailag egyre inkább függő helyzetbe került az európai nagyhatalmakkal szemben. Az európaiak az ún. „kapitulációk” révén területen kívüli jogokat élveztek, saját konzulaik bírói joghatósága alatt. A XIX. század folyamán, az egyenlőtlen kereskedelmi és gazdasági szerződések révén, az Oszmán Birodalom gazdaságilag fokozatosan a nyugati tőkés hatalmak félgymarmatává süllyedt.

A XVIII. század vége óta jelentkeztek bizonyos törekvések a belső változásra, a birodalom közigazgatásának és hadszervezetének megreformálására, európai minták alapján. Ezek a reformtörekvések azonban igen gyengéknek bizonyultak, s minduntalan megtörték a konzervatív társadalmi erők, elsősorban az iszlám vallási hierarchiájának ellenállásán. Mindenesetre az 1830-as és az 1870-es évek között egy sor reformintézkedésre került sor, különböző szultáni rendeletek formájában. Ezért ezt a korszakot a reform – a Tanzimat – időszakának nevezik az Oszmán Birodalom történetében. A nagyhatalmak által kikényszerített reformok zöme azonban csak papiros-rendelet maradt. A reform inkább a politikai felszínen mozgott, s bizonyos nyugati intézményeket és technikákat ültetett át a hadszervezetbe és a közigazgatásba; a birodalom alapvető gazdasági, társadalmi és politikai struktúráját azonban nem érintette, s nem indította meg a polgári átalakulás széles sodrású folyamatát.

Viszonylag jelentős eredményekkel járt a reform a hadszervezet területén, különösen azután, hogy II. Mahmud szultán 1826-ban felszámolta a konzervatív erők egyik fellegvárát, a janicsárok testületét. Nyugati szakértők közreműködésével és nagy összegű nyugati államkölcsönök segítségével egy viszonylag korszerű szervezetű és fegyverzetű hadsereget építettek ki a XIX. század folyamán.

Az eredménytelenség egyik fő oka az volt, hogy a reformoknak nem volt széles belső társadalmi bázisuk. Csak az 1860-as években alakult ki a Nyugatot járt, felvilágosult értelmiségi ifjúság körében az ifjú-oszmán irányzat, amelynek tagjai az alkotmányos monarchia kiharcolását tűzték ki céljukul, titkos társaságokban szervezkedtek, s liberális szellemű újságokat adtak ki. Szervezkedésüket leplelték, vezetőik száműzetésbe kényszerültek. Szellemi örökségük azonban tovább élt az oszmán értelmiség ifjú nemzedékeiben. Ők teremtették meg a modern török irodalmat és publicisztikát, s legkiemelkedőbb képviselőjük, Namik Kemal, jelentős hatást gyakorolt a XX. század ifjútörök forradalmáira.

A liberális reform eszméje lassan tovább terjedt az oszmán társadalomban, elsősorban a szultáni abszolutizmussal elégedetlen tisztviselők, katonatisztek, nagykereskedők körében. Az elégedetlenség nyíltan is felszínre tört, midőn 1875–76-ban a balkáni felkelések és az állam pénzügyi csődje nyomán súlyos belső válság bontakozott ki. 1876-ban az isztambuli tömegtüntetések rendszer változást

kényszerítették ki, s az új kormányban helyet kapott a liberálisok vezére, Midhat pasa is. II. Abdulhamid szultán 1876. december 23-án elfogadta az időközben nagyvezírré, azaz a kormány fejévé lett Midhat pasa által kidolgozott alkotmányt, s ennek nyomán megtartották az Oszmán Birodalom történetében az első parlamenti választásokat. Az alkotmányos közbizalom azonban nem tartott sokáig. A reakció hamarosan felülkerekedett. 1877 februárjában Midhat pasát száműzték. Egy évvel később a parlamentet is feloszlatták. Ezzel végleg lezárult a reformok, a Tanzimat időszaka, s kezdetét vette Abdulhamid, a „véres szultán” három évtizedes, minden korábbinál súlyosabb önkényuralma.

A csődbe jutott állam pénzügyeinek ellenőrzését és kezelését 1881-ben átvette a nagyhatalmak képviselőiből álló „Oszmán Államadósságok Hivatala”. Fokozódott az európaiak gazdasági behatolása: sorra alakultak a külföldi bankok és vállalatok. Ezek működése azonban nem váltotta ki a modern gazdasági növekedés folyamatát a birodalom gazdaságában. Az önkényuralom bőven élt a modern technika eszközeivel, amelyeket külföldi kölcsönök és tőkék segítségével épített ki: a modern hadsereggel, a távíró- és vasúthálózattal. Az elnyomásnak ezek a korszerű eszközei azonban a XX. század első két évtizedében fokozatosan létrehozóik ellen fordultak, s a változás, a kibontakozó forradalom segítőivé váltak.

Az egykorú magyar utazó és gazdasági szakember találóan így jellemezte Musztafa Kemal ifjúságának színterét, a végőráját élő Oszmán Birodalmat: „A »mesés Kelet« hamisítatlan világa ma is, a huszadik század elején, igénytelen egyszerűségében; közvetlen mellette a rafinált európai kultúra ezernyi finom csillogásával. Még nem egyesültek, de már megszokták egymást és nem táplálnak kölcsönös gyűlöletet.”

A TANULÓÉVEK

A korabeli oszmán társadalom nagy ellentmondásaiba, régi és új, hagyomány és haladás, keleti és nyugati civilizáció ellentéteinek feszültségébe ütközött minduntalan a gyermek és ifjú Musztafa is a maga szűkebb környezetében: szülővárosában és családjában.

A közel 3 millió km² területű és több mint 20 millió lakost számláló Oszmán Birodalom legértékesebb, leggazdagabb tartománya még mindig az európai Rumélia volt, ennek legnagyobb városa, s a birodalom egyik legforgalmasabb kikötője pedig Szaloniki. Az ókori eredetű város Kelet és Nyugat jellegzetes találkozási pontja volt. Külön negyedekben, zárt vallási-társadalmi közösségekben, hagyományos szokásai szerint élt itt egymás mellett a török és a görög lakosság, valamint a város legnagyobb népcsoportja, a XV. század végén Spanyolországból bevándorolt és még mindig spanyolul beszélő zsidóság. De volt a városnak európai negyede is, – francia gimnáziummal, olasz operaházzal, nyugati stílusú szórakozóhelyekkel, a nyugati hajózási és kereskedelmi vállalatok irodáival, a külhatalmak konzuli hivatalaival. Szalonikit már az 1870-es években vasút kötötte össze Macedónia belső

részeivel, az 1880-as évektől pedig – Budapesten és Bécsen keresztül – Európa nagyvárosaival.

A kis Musztafa anyja, Zübeyde – ez az író-olvasó, robusztus macedóniai török parasztasszony – igen buzgó mohamedán volt. Fiát hagyományos vallási nevelésben kívánta részesíteni, s mindenáron klerikális pályára – Korán-recitáló *hafiznak*, vagy az egyházi iskolákban tanító *hodzsának* – szánta.

Ali Riza efendi viszont az alsó török középosztály liberális gondolkodású, felvilágosult, antiklerikális rétegéhez tartozott, aki modern, nyugati típusú nevelést akart adni egyetlen életben maradt fiának. Musztafa apja ifjabb korában különböző alsóbb fokú állami hivatalok tisztviselője volt. Később azonban hivatali pályafutását feladva, a nagyobb anyagi lehetőségeket kínáló fakeskedelemre tért át.

A családi vita végül is kompromisszummal zárult. Először ünnepélyesen beírták az egyházi iskolába, ahol a hagyományos pózban, „törökülésben” memorizálták a Koránt, és rótták a hivatalos arab írás kalligrafikus vonalait. Miután ezzel eleget tettek az iszlám előírásainak, Ali Riza elvitte fiát Şemşi efendihez, aki a Birodalom első korszerű, nyugati típusú török magániskoláját alapította. Musztafa itt már az európai műveltség alapelemeivel ismerkedhetett. De egyelőre nem sokáig.

Macedóniában egyre nagyobb erővel lángolt fel a keresztény lakosság nemzeti szabadságmozgalma. A Szaloniki környéki hegyek és erdők a szabadságharcosok ellenőrzése alá kerültek, s lehetetlenné vált a fa kitermelése és elszállítása. Ali Riza jól induló vállalata is tönkrement. Megpróbálkozott a sókereskedéssel, de sikertelenül. Egyre többet ivott, egyre többet betegeskedett, s Musztafa 7 éves kora táján árván maradt.

Zübeyde, fiával és leányával, Makbule-val, a szaloniki kétemeletes házból visszavonult Macedónia belsejébe, fivére, Husszein kis gazdaságába. Musztafa itt tanulás helyett állatokat legeltetett. A falusi élet azonban nem elégítette ki, s állandó sürgetésére anyja végül is visszaküldte a városba, nagynénjéhez. A korán érő gyermek ekkor maga vette kezébe sorsa irányítását. Már korábban is katonaiskolába szeretett volna menni, anyja azonban ezt ellenezte. Most az ő tudta nélkül jelentkezett a szaloniki katonai középiskolába, s letette a felvételi vizsgát. Ez döntő jelentőségű lépés volt további pályafutása szempontjából.

Mint már említettük, a reformmozgalom a hadügy területén ért el valóban jelentős eredményeket. A korszerű hadseregnek jól képzett tisztikarra volt szüksége. A tiszt pálya valamennyi társadalmi réteg fiai számára nyitva állt, s lehetőséget nyújtott a szociális felemelkedésre. A karriert elsősorban a rátermettség határozta meg. A katonai közép- és felsőiskolák voltak az Oszmán Birodalom első valóban nyugati típusú oktatási intézményei, amelyekben a hallgatók nemcsak korszerű hadtudományi képzést, hanem európai színvonalú általános műveltséget is kaptak. Történelmet, filozófiát, közgazdaságtudományt, politikai elméletet és ide-

gen nyelveket tanultak. Ilyen körülmények között a tisztikar körében alakult ki az oszmán társadalom értelmiségi elitje, amely szemben állt a szultáni önkényuralommal, a hagyományos életformával, s a modernizálódás és a polgári demokratikus átalakulás leglelkesebb, legrátermettebb előharcosa volt.

Ebbe a környezetbe került a 12 éves Musztafa, 1893-ban. Könnyen, gyorsan és szívesen tanult. Különösen a matematikában tűnt ki, s hamarosan maga is bekapcsolódott a tárgy oktatásába. Matematikatanára, akit szintén Musztafának hívtak, nagyon szerette, s ő adta neki második nevét. Az új név, *Kemál*, annyit jelent: „a tökéletes”, „a kiváló”.

1895-től a monasztiri (ma bitolai) katonai középiskolában folytatta tanulmányait. Lelkesen tanult franciául, és eredetiben olvasta a francia felvilágosodás íróit, akiknek eszméi nagy befolyást gyakoroltak politikai nézeteinek alakulására.

A katonai középiskolában nyert először bepillantást kora Oszmán társadalmának politikai problémáiba és ellentéteibe, mert a diákok szenvedélyesen politizáltak, s a közélet nagy politikai áramlatai szerint csoportosultak. Itt kötött barátságot nem egy későbbi fegyvertársával.

A vakációkat Szalonikiben töltötte, ahová – második házassága után – anyja is visszaköltözött. A 16–18 éves kadét itt ismerkedett az európai stílusú nagyvilági élettel. Az európai, a görög és a zsidó negyed kávéházaiba, zenés szórakozóhelyeire járt, ahol a nők fátyol nélkül, szabadon szórakoztak a férfiakkal együtt. A tánciskolában európai táncokat, polkát és valcert tanult. A feltűnő megjelenésű ifjúnak nagy sikere volt a keresztény és zsidó negyedek szórakozóhelyeinek hölgytársasága körében.

A Kréta szigete körül feszülő görög–török ellentét 1897-ben háborúhoz vezetett a két ország között. A görögök azonban ezúttal túlbecsülték saját erejüket, és lebecsülték ellenfelüket. A modernizált török hadsereg egy hónap alatt döntő győzelmek egész sorát aratta. A hazafias lelkesedés a monasztiri kadétoakat is magával ragadta: többen – köztük Musztafa is – megszöktek az iskolából, és beálltak önkéntesnek. De hamarosan visszavitték őket; az ő feladatuk egyelőre nem a harc, hanem a tanulás.

A harcmezőn győztes törököket a nagyhatalmak megalázó békére kényszerítették. Ez a körülmény elgondolkoltatta Musztafát hazája nemzetközi helyzetéről és jövőendő kilátásairól. Egyre nyilvánvalóbbá vált előtte, hogy az Oszmán Birodalom keretei nem biztosíthatják a török nép fennmaradását és további fejlődését.

1899-ben Musztafa Kemal sikeresen letette utolsó középiskolai vizsgáit, s felvételt nyert a konstantinápolyi katonai akadémia gyalogsági osztályába.

„IFJÚTÖRÖKÖK” ÉS „ÚJTÖRÖKÖK”

1899. A 18 éves Musztafa Kemál a fővárosba érkezik. Itt, sokszorosan felnagyított méretekben, ugyanazzal a kettős életformával és civilizációval találkozik,

mint Szalonikiben. Az Aranyszarv-öböl déli partján az ősi Sztambul a mozdulatlan és hagyományos török életformát őrzi, míg vele szemben, a túlsáton Péra igazi fényes európai nagyváros. Péra fényeinek varázsa, a modern életforma vonzása egyre nagyobb hatással van az ifjú tisztjelöltre. Éjjel a hálóteremben francia könyveket és újságokat olvas, felváltva a száműzött ifjú-oszmán írók főleg Namik Kemál – műveivel.

1902-ben az elsők között végez a Katonai Akadémia gyalogsági osztályában. Az újdonsült hadnagyot ekkor a Vezérkari Iskolába küldik, ahol a török tisztikar igazi elitje nevelkedik. Itt alakult ki – éppen 1902-től – az ifjútörök mozgalom legfontosabb fővárosi központja.

Az *ifjútörök mozgalom* az 1860/70-es évek liberális ifjú-oszmán irányzatának folytatása volt. 1889-ben a katonaorvosi iskola növendékei megalakították az „Egység és Haladás Oszmán Társasága” nevű titkos szervezetet, amely az önkényuralom megdöntését, s az 1876-os alkotmány visszaállítását tűzte ki céljául. Vezetői hamarosan száműzetésbe, emigrációba kényszerültek, s a mozgalom sokáig a nyugat-európai nagyvárosokban, főleg Párizsban működött és szervezkedett. Lapjaikat és röpirataikat azonban otthon is egyre többen olvasták, elsősorban a fiatal értelmiség körében. 1902-től a konstantinápolyi katonai iskolákban egymásután szerveződtek az ifjútörök mozgalom titkos sejtjei. A vezérkari iskolában Kemál volt a mozgalom egyik legaktívabb tagja, s nagyrészt ő írta a forradalmi bizottság kéziratos újságját, amelyben élesen bírálta az önkényuralom rendszerét. Az iskola parancsnoka jóindulatú elnézéssel és titkos szimpátiával tűrte tanítványai politikálását.

Kemál 1905-ben fejezte be tanulmányait. A 24 éves vezérkari kapitány egyelőre a fővárosban maradt. Barátaival lakást bérelt, és ott tartották titkos politikai összejöveteleiket. A titkosrendőrség azonban hamarosan gyanút fogott, s az ifjú tiszteket letartóztatták. A Katonai Akadémia parancsnokának közbenjárására ezúttal sikerült enyhe büntetéssel megúszniuk a dolgot: vidéki helyőrségekhez helyezték ki őket. A legtöbben Macedóniába kerültek, a 3. hadtesthez. Kemál az 5. hadtesthez ment Szíriába mint instruktor, aki a csapattisztek továbbképzését irányította.

Beutazta Szíriát és Palesztinát, s látta, hogy az arab lakosság éppoly növekvő elégedetlenséggel áll szemben az oszmán uralom korrump helyi képviselőivel, mint a balkáni keresztények. Visszatetszést keltettek benne a sivatagi arab törzsek ellen vezetett zsákmányszerző és irtóhadjáratok. Beosztása lehetőséget nyújtott a politikai szervezkedésre is. 1906 őszén több tisztársával együtt Damaszkuszban megalakította a „Haza és Szabadság” titkos társaságát, majd Beirutban, Jaffában és Jeruzsálemben is hasonló titkos forradalmi sejteket szervezett.

1905–6-ban – részben az oroszországi forradalom hatására – Macedóniában nagy arányokban kibontakozott az ifjútörök szervezkedés, a 3. hadtest tisztjeinek irányításával. Kemál 1907 elején titokban Szalonikibe ment, s barátai közreműkö-

désével ott is megszervezte a „Haza és Haladás” csoportját, amely később beolvadt az „Egység és Haladás” szélesebb ifjútörök szervezetébe. A fővárosban azonban gyanút fogtak, ezért vissza kellett térnie Jaffába. 1907 szeptemberében azután hivatalosan is áthelyezték őt Szalonikibe, a 3. hadtest vezérkarához.

Macedóniában ekkor már csak a kedvező alkalmat várták a fegyveres felkelés kirobbantására. Ez 1908 nyarán érkezett el, midőn a macedóniai nemzeti felszabadító mozgalom már olyan méreteket öltött, hogy a szultán katonai és csendőri erői nem tudtak úrrá lenni felette. Az európai nagyhatalmak ismét közvetlen beavatkozásra készültek. 1908. július elején két fiatal tiszt, Ahmed Nijazi és Enver bej forradalmi Osztagokat (csetákat) szervezett, és kitűzte a felkelés zászlaját. Hamarosan csatlakozott hozzájuk az egész 3. hadtest. „Forradalmunk felkelés az ellen a kormányzati rendszer ellen, amely bennünket és az összes többi nemzetiségeket egymás ellenségeivé tett. E forradalom szabadságot, egyenlőséget és testvériséget hirdet” – így hangzott a felkelők nyilatkozata, akiknek csapatai július 23-án bevonultak Rumélia nagyobb városaiba, köztük Szalonikibe is. Másnap Abdulhamid is meghátrált, s elfogadta a felkelők ultimátumát. Visszaállította az 1876-os alkotmányt, kiírta a parlamenti választásokat, s új kormányt nevezett ki.

Rumélia városaiban muzulmánok, keresztények és zsidók összeölkezve ünnepelték a forradalom győzelmét, amely minden állampolgár egyenlőségét hirdette, vallási és népi hovatartozására való tekintet nélkül. Az öröm azonban korainak bizonyult. A szultán még trónján ült, az ifjútörököknek pedig a birodalom európai részén kívül nemigen volt számottevő társadalmi bázisa. A reakció erői jól kihasználták a forradalmárok belső ellentéteit és szervezeti gyengeségét. A szultán 1909. április 13-án a konstantinápolyi helyőrség segítségével ellenforradalmi puccsot hajtott végre.

Az Egység és Haladás Bizottság vezetői azonnal mozgósították a macedóniai csapatokat és Mahmud Şevket tábornok vezetésével a főváros ellen indítottak őket. A felvonuló hadtest vezérkari főnöke Kemál volt. Április 24-én benyomultak Konstantinápolyba, s rövid harc után leverték az ellenforradalmat. Az ifjútörökök ekkor vették át igazán a hatalmat. A „véres szultánt” megfosztották trónjától, s helyébe 30 éve palotafogságban élő öccsét ültették, V. Mehmed néven.

Az ifjútörökök azonban nem tudtak szilárd, jól működő alkotmányos rendszert létrehozni. Tízéves uralmuk a háborúk, felkelések és belső válságok szakadatlan sorozata volt. 1908 és 1918 között 24 kormány váltotta egymást. Napirenden voltak az összeesküvések, puccsok, politikai gyilkosságok. Az Egység és Haladás Pártja nem a népre, hanem a hadseregre és a tisztikarra támaszkodott. 1913-ban a párt vezetőinek, Enver, Talat és Cemal pasáknak triumvirátusa katonai diktatúrát vezetett be. A rendszer „erős embere”, s az ország sorsának tényleges irányítója, a hadügyminiszter, Enver pasa volt. Ez a kis termetű, bátor, de hiú és nagyravágyó fiatal tiszt, nagyhatalmi ábrándokat kergető, de tehetségtelen és sikertelen hadve-

zér, végül is végzetes háborúba és végső pusztulásba vitte az Oszmánok félévezre-des birodalmát.

Kemal tevékeny résztvevője az 1907 és 1909 közötti forradalmi eseményeknek, de nem tartozik a rendszer vezető alakjai közé. Az első hónapokban még politikai küldetést is vállalt Tripoliszba, ahol ügyes, diplomatikus fellépésével sikerült megszilárdítania az ifjútörökök helyzetét. De azután egyre inkább ellentétbe került az Egység és Haladás Bizottság vezetőivel, s kritikus, szókimondó természeténél fogva gyakran hangot adott ellenvéleményének.

„Kevés olyan mozgalom volt a világon, amely annyi reményt ébresztett, mint az ifjútörök forradalom, s kevés volt olyan is, amely oly gyorsan és véglegesen kiábrándította a világot ezekből a reményekből” – írta egy török történetíró. A kiábrándultak közé tartozott Kemál is. Az ifjútörök forradalom megdöntötte az önkényuralmat, alkotmányos, parlamentáris rendszert vezetett be, s szabadabb politikai, közéleti légkört teremtett. A mozgalomnak azonban sem ideológiája, sem határozottan körvonalazott programja nem volt. A változások csak a politikai felépítmény felszínét érintették. Az államapparátus és a közigazgatás vezető garnitúráját részben kicserélték. A szultáni önkényuralom helyét a hadsereggel szorosan összefonódott, szűk körű pártoligarchia uralma foglalta el, amely végül is szabályszerű katonai diktatúrához vezetett. Az Oszmán Birodalom elavult gazdasági, társadalmi és politikai szerkezetét érintetlenül hagyták. Fennmaradtak a feudális és félf feudális viszonyok, tovább élt az állam és egyház teljes egybeolvadásán alapuló teokratikus birodalmi koncepció, az iszlám vallási jogrendszerével, a szultánátussal és a kalifátussal.

Az ifjútörök forradalom tehát nem hozott gyökeres polgári átalakulást. Éppen ellenkezőleg: a soknemzetiségű Oszmán Birodalom fenntartása, konzerválása volt legfőbb célja. Az Egység és Haladás Bizottságával a polgári ellenzéki mozgalom centralizáló és nacionalista jobbszárnya került hatalomra, amely lényegében az oszmán imperializmus új, némiképp korszerűsített változatát képviselte. Az első napok nagy testvéríesülési mámore után hamarosan kiderült, hogy szó sem lehet a sokmilliónyi nemzeti és vallási kisebbség egyenjogúságáról és autonómiájáról. A kisebbségek elnyomására és beolvasztására irányuló politika ismét felújult, sokszor a korábbinál is erőszakosabb formában, s nemcsak a keresztények, hanem a mohamedán albánok és arabok felé is.

Lenin így jellemezte az ifjútörök mozgalmat: „... a török forradalom polgári forradalom volt, de nem »népi« forradalom, mert a nép tömege, a nép óriási többsége nem vett részt benne tevékenyen, önállóan, saját gazdasági és politikai követeléseivel.”

Kemal elsősorban a vezető politikai párt és a hadsereg teljes egybeolvadását bírálta. Legyen erős és jól szervezett politikai párt – hirdette –, de az ne a hadseregre támaszkodjék, hanem a társadalom széles rétegeire. A tisztek ne politizáljanak. Ő maga is kiábrándultan visszavonult a hivatalos politikai tevékenységtől, s

minden erejét a katonai feladatoknak szentelte. A rendszer vezetőivel való egyre éleződő ellentétei miatt évekig nem léptették elő. 1914-ben még mindig csak őrnagy, vele egykorú évfolyamtársa, Enver pedig már pasa, tábornok és hadügyminiszter.

Pedig ezekben az években Kemált odahaza is és Európában is a török hadsereg legképzettebb, legtehetségesebb vezérkari tisztjeként tartják számon. Ő dolgozza ki a török hadsereg korszerű kiképzési módszereit, hadgyakorlatokat szervez és vezet, nyugati katonai szakkönyveket fordít, s élesen bírálja a maradi öreg tábornokokat. Magas rangú német és francia tisztek elismeréssel nyilatkoznak a fiatal őrnagy munkájáról és hozzáértéséről. Midőn Sir H. Wilson angol tábornok 1913-ban Konstantinápolyban járt, a török vezérkar tábornokai és ezredesei között felfigyelt a szőke, kék szemű őrnagyra és megjegyezte kíséroeinek: „Van itt egy ember, Musztafa Kemálnak hívják. Figyeljenek rá. Ő még sokra viheti.”

De Kemal nemcsak kitűnő elméleti szakembernek és szervezőnek bizonyult, hanem jó parancsnoknak is. Tapasztalatok szerzésére bőven volt alkalmja, mert az új török rezsim hamarosan háborús konfliktusok egész sorába bonyolódott. 1911 őszén az olaszok megtámadták Líbiát, s elfoglalták a fontosabb kikötővárosokat. Több fiatal tiszttel együtt Kemál is a hadszíntérre sietett, ahol a kis számú török helyőrség válságos helyzetbe került. Kemál Kairóból arabnak álcázva, teveháton kelt át a sivatagon Kyrenaikába. Itt a Tobruk és Derna környéki török csapatok parancsnokaként sikeres ellentámadást intézett az olaszok ellen, s megakadályozta, hogy part menti állásaikból benyomuljanak a szárazföld belsejébe.

1912 őszén a balkáni államok szövetsége támadást indított az Oszmán Birodalom ellen, a még török uralom alatt álló európai területek felszabadítására. A török kormány kénytelen volt elrendelni Líbia kiűritését, s békét kötni az olaszokkal, hogy erőit a Balkánon összpontosíthassa. Mire Kemál nagy kerülővel – Olaszországon és Ausztria-Magyarországon át – hazatért Észak-Afrikából, a háború már véget ért. Törökország – a főváros közvetlen környékének kivételével – elvesztette összes európai területeit. Elesett Kemal szülővárosa, Szaloniki is, ahonnan anyja és nővére elmenekültek. Néhány hónap múlva kirobbant a második Balkán-háború és Kemál részt vett azokban a hadműveletekben, amelyek eredményeként a törökök visszafoglalták a bolgároktól Kelet-Thrákiát és Adrianopolist. A békekötés után 1913 őszén katonai attasénak nevezték ki Szófiába, ahol barátja, Fethi volt a török követ.

Kemál több, mint egy évet töltött a bolgár fővárosban, a hazaihoz képest európai környezetben, állandó érintkezésben a nyugati diplomatákkal. Európai ruhában járt, fogadásokon, táncos teákon, vacsorákon vett részt, s különösen az operaelőadásokért lelkesedett. Szófia tapasztalatai végleg megerősítették régen érlelődő meggyőződésében, hogy a török társadalom fejlődésének egyetlen lehetséges útja a polgárosodás, az alkalmazkodás az európai életformához és civilizációhoz.

Politikai nézetei és tervei egyébként ezekben az években már egyre határozottabb formában körvonalazódtak, éppen az Egység és Haladás Bizottság vezetőinek magatartása felett gyakorolt bírálata kapcsán. Kemal körül alakult ki az a kis-számú ellenzéki csoport, amely egyre kevésbé elégedett meg az ifjútörök vezetők politikájával, s jóval gyökeresebb, az egész rendszer alapjait érintő változásokban, igazi polgári forradalomban látta a török nép fennmaradásának és jövőjének biztosítékát. Ehhez a csoporthoz tartoztak a későbbi kemáli forradalom katonai és politikai vezetői, akkoriban többnyire fiatal, de európai műveltségű katonatisztek: Fethi, Refet, Ismet, Ali Fuad, Kiazim Karabekir.

EGY NEMZET SZÜLETÉSE

Kemálék körének beszélgetéseiben egy teljesen új, népi jellegű, török nacionalizmus ideológiája és politikai programja kezdett kialakulni. Szakitottak a soknemzetiségű, teokratikus Oszmán Birodalom elavult koncepciójával, lemondtak a balkáni és arab népek feletti uralomról, s egy új, európai típusú, polgári és világi török nemzeti állam létrehozására törekedtek. Az Oszmán Birodalom bomlása egyre jobban megérlelte bennük a meggyőződést egy ilyen gyökeres változás szükségességéről.

De az a korszerű és öntudatos török népi-nemzeti közösség, amelyre egy ilyen polgári nacionalista koncepciót a gyakorlatban fel lehetett volna építeni, még nem létezett. Az Oszmán Birodalomban a modern nemzetté válás folyamata éppen fordított képletet mutatott, mint Kelet-Európa soknemzetiségű birodalmaiban, köztük a Habsburg Monarchiában. Európában mindenütt először az uralkodó, a politikailag vezető nép ébredt nemzeti öntudatra, az ő nemzeti mozgalma bontakozott ki elsőként. Az Oszmán Birodalomban viszont az elnyomott népek nemzeti ébredése jelentkezett először nagy erővel a XIX. század folyamán, s vezetett a nemzeti mozgalmak, szabadságharcok, majd önálló nemzeti államok kialakulásához. A török nemzeti ébredés csak utoljára és jóval később, a XIX-XX. század fordulóján kezdődött, akkor is igen szerény keretek között, szűk értelmiségi körök kulturális mozgalma formájában.

Az államalapító török nép önálló egyéniségét, múltját, különállását, sőt még a nevét is teljesen elnyelte az évszázadok folyamán az iszlám vallás és az Oszmán Birodalom. A török ember elsősorban mohamedán volt, az iszlám közösségének a tagja, másodsorban Oszmán házában alattvalója. A vallási közösség és a dinasztikus lojalitás alapvető kötelékei mellett találkozunk még a helyi és vérségi szolidaritás összetartó kapcsaival, de a török népi a vagy éppen nemzeti – öntudatnak még legszerényebb csíráival sem.

Midőn a XIX. század második felében az ifjú-oszmán liberális írók kísérletet tettek a nyugati politikai intézmények és fogalmak átültetésére, a polgári nemzet fogalomkörével kapcsolatban igen nehéz helyzetbe kerültek. A török nyelvnek nem volt szava sem a „nemzet”, sem a „törökség” fogalmának jelölésére. A „nem-

zet"-fogalom kifejezésére végül is a „*millet*” szót alkalmazták, amely vallási közösséget jelentett. Az Oszmán Birodalomban volt „mohamedán millet”, de nem volt török, arab vagy kurd *millet*, mert ezek a népek mind mohamedánok voltak. Az ifjú-oszmánok most megalkották az „oszmán millet”, az „oszmán nemzet” fogalmát, amelybe beletartozott mindenki, aki az Oszmán dinasztia alattvalója volt, vallási és nyelvi-népi különbség nélkül (mintha nálunk Habsburg-nemzetről beszélnénk). Ez a fogalom sok tekintetben hasonló az egykori „magyar politikai nemzet” fogalmához, s lényegében mindkettő a soknemzetiségű államkeret fenntartásának, a nemzeti kisebbségek feletti uralom megőrzésének célját szolgálta. Ezt az oszmán nacionalista koncepciót képviselték az ifjútörökök is. A saját nemzeti öntudatukra ébredt kisebbségek természetesen nem kívántak ebbe az oszmán nemzetbe beolvadni, s erre semmiféle erőszakos eszközzel nem lehetett őket rákényszeríteni. Ezt a tényt ismerték fel és vették tudomásul az új török népi nacionalizmus irányzatának képviselői a XX. század elején.

A feladat tehát nem volt kisebb, mint a török népet – a maga egyéniségével és múltjával – kibontani az iszlám vallási közösségének és a dinasztikus lojalitáson alapuló Oszmán Birodalomnak a burkából, nemzeté emelni és szervezni, s erre az új – most már valóban modern típusú – nemzetre alapozni az új államalakulatot. Ennek a létrehozandó nemzetnek azonban még neve sem volt. A „Türk” szó Anatólia nomád pásztorait jelölte; s kizárólag megvető, lenéző értelemben használták, mint a faragatlanság, a barbárság szinonimáját. Az oszmánok a birodalom és alattvalói megnevezésére sohasem használták a „török” szót. A Törökország, Török Birodalom és „török nép” kifejezés csak az európai nyelvekben volt ismeretes, és a XIX. század végi ifjú-oszmán publicisták onnan próbálták meg átültetni különböző formákban.

Érthető meglepetést keltett tehát, midőn 1897-ben Mehmed Emin költő egy kötet török népi nyelven írt verset tett közzé *Török költemények* címen, s azokban büszkén hirdette "Türk" – „török” voltát. A századforduló múltán azután lassan kezdett kialakulni és értelmiségi körökben elterjedni az oszmán államtól és az iszlám vallástól különálló török népiség és nemzetiség fogalma és tudata. Igen fontos szerepe volt ebben az európai – és nem kis részben, különösen Vámbéry révén, a magyar – turkológia tudományának, amely feltárta a törökség múltját, nyelvét és folklórját.

A századforduló után kibontakozott a török nemzeti mozgalom első, kulturális jellegű szakasza. 1908-ban megalakult a Török Társaság, amely folyóiratot és könyveket adott ki. 1912-ben országszerte „Török Szív” nevű klubok létesültek a török nép múltjának, nyelvének, kulturális hagyományainak tanulmányozására és megismertetésére. Ennek a török kulturális nemzeti mozgalomnak volt a vezéralakja és nagy hatású ideológusa Ziya Gökalp szaloniki professzor, aki írásaiban meghirdette az addig lenézett és elhanyagolt török paraszt kulturális felemelésének, nevelésének és népi öntudatosításának programját.

Ezt a népi ihletésű, török kultúrnacionalizmust kezdte politikai koncepcióvá és mozgalommá fejleszteni az első világháború előtti években Kemál és csoportja. Ilyen irányban ösztönözték Kemált a bulgáriai paraszttársadalom megismerése során szerzett tapasztalatai is. „Míg nem a paraszt lesz az ország gazdája, addig nem lehetséges igazi haladás Törökországban” – mondotta szófiai tartózkodása idején.

Az új török nemzet, a török népi társadalom felépítése körüli vitákban két irányzat bontakozott ki. Gökalp és hívei egyfajta „narodnyik” koncepciót képviseltek: a török nép ősi hagyományait, szokásait, intézményeit kívánták újjáéleszteni, s arra alapozni a nemzeti fejlődést. A másik irányzat viszont – amelynek magja Kemál és köre volt – azt hangsúlyozta, hogy a népi öntudatosodást és nemzetté válást össze kell kapcsolni a török társadalom modernizálásával, polgárosodásával, az európai technika és civilizáció alapvető vívmányainak, a nyugati polgári demokrácia intézményeinek és életformájának meghonosításával. A XX. században nem lehet életképes nemzetet és nemzeti államot egy letűnt korszak feudális-vallási hagyományaira és intézményeire alapozni, amelyek – ha mégoly „népiek” is – mindenfajta haladás és fejlődés kerékkötői.

Az ifjútörökök oszmán imperializmusával szemben tehát fokozatosan kibontakozott Kemálék erőteljes török népi nacionalizmusa, a modern török polgári nemzetállam programja. Ennek megvalósításához új polgári forradalomra volt szükség, nem olyasfélére, mint az ifjútörököké; hanem olyanra, amely már, „népi” is, s gyökeresen átalakítja a török nép életének gazdasági, társadalmi és politikai kereteit.

A gondolat megszületett, a cél és a program lassanként kiformálódott. De a kör, ahol ez a koncepció él és hat, még igen szűk: néhány fiatal katonatiszt, újságíró és tudós alkotja. Hogy lehet egy ilyen program megvalósításához mozgósítani a török nép millióit? A török népet, amely a végtelen Anatóliai fennsíkok falvaiban és kisvárosaiban még félf feudális viszonyok között él, évszázadok óta változatlan, középkori életformában; amelynek gondolkodását és cselekedeteit az iszlám vallási törvényei és szokásai irányítják; amely a szultán-kalifát Allah földi helytartójának tekinti, s a maga szűkebb környezetében semmi ösztönzést, példát nem lát ősi életkereteinek megváltoztatására.

Ez a nagy történelmi feladat talált a maga emberére az ifjú vezérkari őrnagyban, aki egyre világosabban látta, mit akar, s aki az ifjútörök oligarchia útjából félrehúzódva, türelmesen, de nem tétlenül és készületlenül, várta a maga órájának elérkezését.

Az óra eljött, midőn Enver és az ifjútörök triumvirátus a németek oldalán belevitte az országot az első világháború véres és végzetes kalandjába.

A GALLIPOLI GYŐZŐ

A németek már Abdulhamid idején növekvő gazdasági és politikai befolyásra tettek szert az Oszmán Birodalomban. Ők kaptak koncessziót a bagdadi vas-

út építésére. A német ipar termékei elárasztották a török piacokat. A török hadsereg szervezését és kiképzését német katonai misszió ellenőrizte. A német befolyás tovább erősödött az ifjútörökök kormányzata alatt. Enver pasa romantikus pánisz-lám és pántürk ábrándjait – Közel- és Közép-Kelet összes mohamedán, illetve törökfajú népeinek egy nagy birodalomban való egyesítését – a német imperializmussal való szövetségben vélte leginkább megvalósíthatónak.

Kemál határozottan szembefordult ezzel a német orientációval. A háború kitörésekor Szófiából levélben figyelmeztette Enveréket, hogy a németeknek nincs esélyük a győzelemre. Kérte őket, ha lehet, maradjanak távol a háborútól, s ha elkerülhetetlen a belépés, akkor ne a németek, hanem az antanthatalmak javára döntsenek. Enverék azonban már döntöttek: 1914. augusztus 2-án titkos egyezményt írtak alá Németországgal, amelyben elkötelezték magukat.

A világhatalmi remények hamarosan szertefoszlottak. Enver két nagy offenzívája – a Kaukázusban és a Szuezi-csatorna ellen – hatalmas vérveszteségek után összeomlott.

Kemált – aki ekkor már alezredes volt – 1915 februárjában hazahívtak, s a Gallipoli félszigeten állomásozó 19. hadosztály parancsnokává nevezték ki. Ez igen fontos beosztás volt, mert az angolok partraszállásra készültek a tengerszorosok körzetében, hogy közvetlen támadást indíthassanak Isztambul ellen. A Gallipoli félszigeten hat hadosztályból álló erő állomásozott Liman von Sanders német tábornok parancsnoksága alatt. Liman a támadást a félsziget északkeleti keskeny nyakánál várta, s ide összpontosította főerőit. A partraszállás viszont ott következett be, ahol Kemál valószínűnek tartotta: a félsziget nyugati partvidékén.

Az angol flotta 1915 februárjában hevesen lőtte a Dardanellák bejáratát, majd március 8-án megkísérelte az áttörést. A török partvédő erődök ágyúinak tüze elől azonban kénytelenek voltak visszavonulni. Ezek után került sor, április 25-én, a partraszállásra. Kemál hadosztálya éppen tartalékban volt Maydos vidékén, midőn hírt kapott, hogy az ő védelmi szakaszán, Ariburnu és Seddülbahir körzetében tekintélyes ausztrál és új-zélandi erőket tettek partra. Az angolok célja az volt, hogy a parttal párhuzamosan futó, mintegy 300 méter magas, sziklás hegygerincet elfoglalják, s ezzel kezükbe kerítsék a félsziget kulcspozícióit. Kemál nem várta meg felettesei parancsát, hanem azonnal ellentámadást indított a túlerőben levő ellenség ellen. Egész napos küzdelemben, miközben maga is az első vonalban harcolt, viaszosította a támadókat a part menti hídfőállásba. Az angolok ezután egy hónapig hiába kísérleteztek a hídfő kiszélesítésével, nem tudtak áttörni a hegygerinchez.

Több hónapi állóharc után, az augusztus 6-ról 7-re virradó éjjelen az angolok az ariburnui hídfőből 25 000 emberrel újabb támadást indítottak. Egyidejűleg kissé északabbra, Anafartalarnál újabb 20 000 embert tettek partra. Kezdeti siker után a támadás megtorpant, hajnalig nem tudták elfoglalni a hegygerincet. Kemál visszaverte a támadást, de a tőle jobbra álló hadosztály védelmi vonala igen meg-

gyengült, s az új hídfőből előnyomuló angol csapatok bekerítéssel fenyegették a törököket. Kemál telefonon felhívta Liman von Sanders ügyelmét a jobb szárnyon, Conkbayiri-nál kialakult rendkívül veszélyes helyzetre. Hangsúlyozta az egységes vezetés szükségességét, s követelte, hogy a középső frontszakasz összes csapatait rendeljék az ő parancsnoksága alá. Liman – némi várakozás után – augusztus 8-án este kinevezte az időközben már ezredessé előléptetett Kemált az egész anafartalari hadseregcsoport parancsnokává. Kemál augusztus 9-én és 10-én igen heves harcokban ismét visszaverte az angolokat hídfőállásaikba. Maga is srappelt kapott, de zsebórája felfogta a halálos repeszt. A kritikus helyzetbe került angolok augusztus 15-én még egy sikertelen támadással próbálkoztak, aztán feladták a siker utolsó reményét is, s az év végén kiűritették a hídfőállást.

Az első világháború nagy török győzelme tehát Musztafa Kemál nevéhez fűződött. A haza szent földjének védelmében aratott győzelem ismertté tette nevét az egész országban, s megnövelte tekintélyét külföldön is.

1916 tavaszán Kemál pasa tábornokot a 16. hadtest parancsnokaként a kaukázusi frontra küldték, ahol Enver sikertelen támadása után az oroszok mélyen benyomultak török területre. Kemál a Van-tótól nyugatra és délre megállította az orosz előnyomulást, majd ellentámadásba ment át, s visszafoglalta Muş és Bitlis városokat. A kaukázusi front az 1917-es orosz forradalom után elcsendesült. Délen viszont fokozódott az arab felkelők által támogatott angolok nyomása: elfoglalták Mekkát és Bagdadot, s már Palesztinát és Szíriát fenyegették.

1917 júliusában Kemál a 7. hadsereg parancsnoka lett Szíriában, ahol Falkenhayn tábornok parancsnoksága alatt felállították a „Villám” hadseregcsoportot azzal a céllal, hogy támadást indítson Bagdad visszafoglalására. Kemál hevesen elenezte a tervet, mert céltalannak látta, hogy török katonák ezrei vérezzenek el arab lakta területek visszafoglalása érdekében. Falkenhayn is lemondott a nem sok sikert ígérő akcióról, helyette a Sinai félszigeten tervezett támadást Szuez ellen. Kemál ezt a tervet sem támogatta, mert kivihetetlennek tartotta.

1917 szeptemberében Kemál terjedelmes emlékiratot intézett a kormány vezetőihez, amelyben őszintén feltárta az ország és a hadsereg súlyos helyzetét. A gazdasági élet megbénult, Anatóliában éhínség pusztított, a közigazgatás rosszul működött, a hadsereg mintegy 50 százalékos veszteségeket szenvedett, s már nem volt alkalmas komolyabb támadó hadműveletekre. A nép belefáradt a háborúba, amely valójában a német érdekekért folyt. Követelte, hogy a török csapatokat vegyék ki a német tábornokok parancsnoksága alól, s tegyenek lépéseket a különbéke megkötése érdekében.

Szavai azonban süket fülekre találtak. Erre lemondott posztjáról, s nem fogadta el a 2. hadsereg felkínált parancsnokságát sem. 1917 októberében betegsábadásra a fővárosba utazott. A fővárost megmentő hadseregpáncsnoknak még vasúti jegyre sem volt pénze. Eladta lovait, s így fedezte útiköltségét.

1917 decemberében elkísérte Vahdettin trónörökösét Németországba, mint katonai szakértő. Meglátogatták a nyugati frontot, a főhadiszálláson Hindenburggal és Ludendorffal tárgyaltak, s találkoztak II. Vilmos császárral is. A németek a háború kedvező esélyeiről beszéltek, Kemál azonban nem lehetett félrevezetni. Nem titkolta el véleményét, hogy a központi hatalmak végérvényesen elvesztették a háborút.

1918 tavaszán Bécsben és Karlsbadban gyógykezelte magát. Itt még egyszer átgondolta politikai eszméit, amelyeket barátainak írt leveleiben és francia nyelvű naplójában írásban is megfogalmazott.

1918 júliusában visszatért a török fővárosba, ahol már Vahdettin ült a trónon VI. Mehmed néven. Augusztusban kinevezték a szíriai 7. hadsereg parancsnokává, Liman von Sanders főparancsnoksága alatt. Kemál e három hadseregből álló csoport helyzetét kilátástalannak ítélte; a vérveszteségek és a dezertálások meggyengítették, tartalékai kimerültek, a lakosság már alig várta az oszmán uralom végét, s az angolokkal rokonszenvezett.

Mikor 1918. szeptember 19-én Palesztinában megindult a döntő angol támadás, Kemálnak már csak egy törekvése volt: csapatai ne veszítsenek vért a nem török lakta területek megtartásáért, hanem minél harcképesebb állapotban vonuljanak vissza a török határra, s megmaradt erejüket a hazai föld védelmére összpontosítsák. Az angolok áttörték a szomszédos 8. hadsereg frontját. Kemálnak sikerült hadseregét a Jordánon átkelve visszavonnia a bekerítés elől. Szinte megállás nélkül vonultak vissza Szíria északi határáig. Itt, az Aleppótól északra húzódó hegyekben, állította fel csapatait, készen a török határok védelmére.

Közben feltartóztathatatlanul haladt az összeomlás. Bulgária fegyverszünetet kért. Október 8-án Talat kormánya lemondott. A triumvírek német hadihajón menekültek Isztambulból. Kemál táviratban kérte a szultánt, hogy barátját, Izzet pasát nevezze ki nagyvezírré. Izzet meg is alakította kormányát, amelyben helyet kapott Kemál néhány barátja is (Rauf, Fethi, Ismet), de ő hiába kérte a hadügyminiszteri tárcát, nem kapta meg.

Október 30-án a Mudros előtt horgonyzó Agamemnon angol hadihajón Caltorph angol és Rauf török admirális aláírták a fegyverszüneti egyezményt.

Midőn a tűzszünet híre megérkezett, Kemál csapatai súlyos védelmi harcokat vívtak az Aleppo fölötti hegyekben. Midőn átvette a hadseregcsoport parancsnokságát, s Adanában búcsúztak egymástól, Liman von Sanders ezeket mondta: „Vereséget szenvedtünk. Számunkra most már mindennek vége.” – Kemál így válaszolt: „Lehet, hogy szövetségeseink számára véget ért a háború. De a mi háborúnk, a harc a mi saját függetlenségünkért, most kezdődik.”

Az elveszett arab tartományokat Kemál nem sajnálta. A győztesek azonban Anatólia megszállására és felosztására készültek. Ezt az ősi török földet Kemál mindenáron kész volt megvédeni, mert erre akarta alapozni az új török nemzeti államot.

Kemál nyomban megkezdte az előkészületeket a török földre benyomuló ellenséggel szembeni ellenállásra. Mivel a fegyverszünet értelmében a török hadsereget le kellett szerelni, irreguláris harci csoportokat szervezett, és Kilikia számos helyén titkos fegyverraktárakat létesített. Egyelőre azonban többet nem tehetett. Hadseregcsoportját feloszlatták, s őt magát a fővárosba rendelték. Az első világháború egyetlen török hadvezére, akinek nevéhez nem tapadt vereség, magányosan, hadsereg nélkül ült fel az isztambuli vonatra Adanában.

ANATÓLIA SZABADSÁGHARCA

Kemál 1918. november 13-án érkezett Isztambulba, éppen akkor, midőn a szövetséges flotta horgonyt vetett a város előtt. A szultán egyetlen törekvése az volt, hogy trónját mentse, s ezt úgy vélte elérhetőnek, ha mindenben készségesen kiszolgálja a győzteseket. Tevfik pasa nagyvezír, aki a lemondott Izzet helyét elfoglalta, majd utóda, Damat Ferit is, hasonló magatartást tanúsított. A szultán november végén feloszlatta a parlamentet.

Sötét reménytelenség és csalódottság ült az egész városon. Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a vesztes háborúban nemcsak a soknemzetiségű Oszmán Birodalom bomlott fel, hanem veszélybe került magának a török népnek nemzeti léte és állami önállósága is. Az 1919 januárjában Párizsban összeült békekonferencia Törökország számára éppoly egyoldalú békediktátumot szerkesztett, mint a többi vesztes ország számára. A törökök hiába hivatkoztak a nemzeti önrendelkezés wilsoni elvére, jövőendő sorsukat nem az ő saját akaratuk, hanem az osztozkodó győztesek hatalmi étvágya szabta meg.

Anglia a háború alatt kötött titkos szerződésekben nagy török területeket ígért szövetségeseinek. Kisázsia egész déli és nyugati partvidékét a franciáknak és az olaszoknak szánta. Anatólia keleti részei a független örmény, illetve kurd államnak jutottak volna. Teljesen ki akarták szorítani a törököket Európából, a fővárost és a tengerszorosokat pedig nemzetközi ellenőrzés alá kívánták helyezni.

Az érdekeltek, a fegyverszünetet semmibe véve, azonnal hozzá is fogtak igényeik érvényesítéséhez. Az angolok a fegyverszünet után megszállták Moszult és Iskenderunt. A francia csapatok átlépték Szíria északi határát és benyomultak Kilikiába. Az olaszok Délnyugat-Anatóliában, Antalyánál szálltak partra, és előre nyomultak Kenya felé. A Fekete-tenger partvidékén élő görögök önálló pontuszi görög állam felállítását követelték, és partizánharcot indítottak. A főváros a szövetséges hatalmak főbiztosainak ellenőrzése alatt állott. Az ország fontosabb stratégiai pontjait brit csapatok szállták meg, mindenütt angol ellenőrző tisztek bukkantak fel, s megkezdték a török csapatok lefegyverzését.

A kormány tűrte ezeket a fegyverszüneti pontokon túlmenő akciókat, s nem tett semmit megakadályozásukra. Anatólia különböző részein azonban spontán ellenállás, nemzeti önvédelmi harc bontakozott ki a betolakodókkal szemben. Tisztek, katonák, parasztok és polgárok szabadcsapatokat szerveztek és fegyveres

akciókat indítottak. Most derült ki, hogy milyen jó szolgáltatokat tettek Kemál titkos fegyverraktárai, amelyeket a háború utolsó heteiben Kilikiában létesített. A városokban megalakultak az értelmiség és a nemzeti burzsoázia nacionalista szervezetei, a „Jogvédő Társaságok”, amelyek gyűléseken tiltakoztak a megszállás ellen, s szervezték az aktív ellenállást.

Ezt a spontánul kibontakozó országos mozgalmat kívánták összefogni és központilag irányítani Kemál és társai. Eleinte a fővárosban működtek, mert azt remélték, hogy a kormány vagy a szultán a nemzeti ellenállás élére áll, vagy sikerül megnyerniük valamelyik győztes nagyhatalom támogatását a török nemzeti ügy számára. Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a fővárosban semmit sem lehet tenni a nemzeti ügy érdekében. Anatóliába kell menni, közvetlen kapcsolatot teremteni a néppel, s ott a helyszínen szervezni és irányítani az ellenállást. Ezen az állásponton voltak legközelebbi barátai, Rauf tengernagy, Ali Fuad ezredes és Kiazim Karabekir pasa is.

Hamarosan jó alkalom is kínálkozott e terv megvalósítására. A szövetségek felhívták a török kormányt, hogy csendesítse le az anatóliai ellenállási mozgalmakat, oszlassa fel a nacionalista szervezeteket, fegyverezze le a török egységeket, s intézkedjék a rend és közbiztonság helyreállítása érdekében. A kormánykörökben voltak barátai a nacionalistáknak, s az ő javaslatukra Kemált bízták meg ezzel a feladattal. Barátai révén sikerült igen széles hatáskört biztosítani a maga számára. Az anatóliai 3. hadsereg inspektoraként öt keleti tartományban (Sivas, Van, Trabzon, Erzurum és Samsun) közvetlen parancsadási jogot nyert a katonaság felett, s a polgári hatóságok is utasítást kaptak, hogy hajtsák végre rendelkezéseit. A hadügyminiszter először nem akarta aláírni ezt a széles hatáskört megállapító kinevezést, de végül, ha aláírását nem is adta, legalább a pecsétet ráütötte az okmányra.

Kemál mintegy 20 fiatal tisztből összeállította törzskarát. A lefegyverzés után még megmaradt három anatóliai hadtest parancsnokságát barátaira bízta: Kiazim Karabekir Erzurum parancsnoka lett, az Ankarában állomásozó 20. hadtest parancsnoka Ali Fuad, a samsuni 3. hadtest parancsnoka pedig Refet ezredes. A tengernagyi rangjáról lemondott Rauf civilben indult Anatóliába.

1919. május 15-én Kemál éppen búcsúzni indulta magas Portára, midőn megérkezett a fővárosba a hír, hogy a görögök partra szálltak Izmirben, régi nevén Szmirnában. elfoglalták a várost, s megkezdték az előrenyomulást a Gediz és Menderesz folyók völgyében Anatólia belseje felé. Az első játszmat tehát a nagy ellenfél, Venizelosz nyerte.

A görög liberális burzsoázia vezére 1917-ben az antanthatalmak oldalán belépett a háborúba. Venizelosz egy nagy görög birodalomról ábrándozott a Földközi-tenger keleti medencéjében. A tehetséges politikus igen nagy hatást gyakorolt Lloyd George angol miniszterelnökre, aki őt Periklész óta a legnagyobb görög államférfinak tartotta, és teljes súlyával támogatta a görögök „nagy eszméjét”

Anatólia nyugati és délnyugati részére az olaszok is igényt tartottak. 1919 tavaszán azonban az olaszok Fiume kérdése miatt átmenetileg kivonultak a békekonferenciáról. Lloyd George ezt az alkalmat kihasználta arra, hogy megszerezze a görögök számára a hozzájárulást Szmirna és környéke megszállásához.

A hír nagy megdöbbenést váltott ki Isztambulban. A szultán könnyezett, a kormány tiltakozott, a nép tüntetett. Kemál megjegyezte, hogy mindez nem fogja visszavonulásra készíteni sem a görögöket, sem az angolokat. Csak egy kiút van a tragikus helyzetből, az, amelyet ő választott. Felhívott tehát mindenkit, hogy kövessék őt Anatóliába. A követők száma azonban egyelőre nem volt túl nagy. Csak néhány ifjú tiszt volt körülötte, mikor május 16-án este felszállt egy kis tehergőzre és elindult Samsun felé.

Az angol főmegbízott még aznap megbánta, hogy Kemált elengedte, s visszavonta az utazási engedélyt. Segédtsíztje éjjel rohant a magas Portára, hogy azonnal hívják vissza Kemált. „Már késő – válaszolták – a madár elrepült.”

A madár elrepült. Kemál úton volt Anatólia felé. Most az ő játszmája következett. A török függetlenségi harc megkezdődött.

A kis tiszti csoport 1919. május 19-én lépett Anatólia földjére Samsunban, ahol angol csapatok állomásoztak. A görög támadás híre a végsőkéig elkeserítette a török közvéleményt, s még jobban felszította az ellenállás tüzét. Kemál nem leszerelni, elfojtani jött ezt a mozgalmat – mint isztambuli megbízói tervezték –, hanem az élére állni, megszervezni és győzelemre vezetni. Később így írt ezekről a napokról: „Az Oszmán Birodalom, annak függetlensége, a szultán, a kalifa, a kormány – mindez nem volt már egyéb, mint értelmétől megfosztott pusztaság. Az Oszmán Birodalom összeomlott, felbomlott. Az állam meghalt. Ebben a helyzetben csak egyetlen döntési lehetőség kínálkozott. Új török államot teremteni, amely a nemzeti szuverenitáson alapul és minden fenntartás és korlátozás nélkül független. Erre az elhatározásra jutottunk elutazásunk előtt Isztambulban, és ennek végrehajtásához fogtunk hozzá attól a pillanattól kezdve, hogy lábunk Samsunnál Anatólia földjét érintette. A végrehajtást több szakaszra kellett osztani, elő kellett készíteni az érzelmeket és a közvéleményt, s az eseményeket kihasználva, lépésről lépésre kellett elérnünk célunkat.”

A török nép történeti útja, nagy kerülő után, visszatért oda, ahonnan száz évvel korábban elindult: Anatóliába. A törökök igazi hazája hosszú évszázadokon át az Oszmán Birodalom mostohagyermeké, elhanyagolt területe volt. A birodalom gazdasági és politikai életének súlypontja áthelyeződött az európai területre, s Anatólia a második helyre szorult a gazdag Rumili mögött. Az anatóliai török paraszt semmivel sem volt kevésbé elnyomott és kizsákmányolt tagja az oszmán társadalomnak, mint a balkáni rája.

A nagy kiterjedésű, sivatagos-sztyeppés anatóliai fennsík elszigetelt falvaiban és kisvárosaiban élő törökök fatalista belenyugvással szemlélték a birodalom bomlását, a hitetlenek és az arabok országainak elszakadását, de elkeseredett el-

szántsággal ragadtak fegyvert, midőn a hitetlenek, különösen a gyűlölt ősi ellenség, a görögök behatoltak az ő földjükre. Az Anatólia-szerte fellobbanó népi ellenállásba bekapcsolódtak a leszerelt hadseregek hazatérő katonái is.

Kemálék egy hét múlva elhagyták Samsunt, s egyre beljebb mentek az anatóliai fennsík szívébe, előbb Havzába, majd június 13-án Amasyába. Kemál itt már nyíltan szervezte a nemzeti önvédelmi harcot. Táviró útján érintkezésbe lépett a nagyobb anatóliai városok katonai parancsnokaival, közigazgatási vezetőivel, valamint a helyi nemzeti ellenállási és jogvédelmi szervezetekkel. Mindenütt tiltakozó tömeggyűléseket szervezett. A hiányzó katonai erőket irreguláris csapatok felállításával pótolta.

Közben az isztambuli kormány úgy döntött, hogy az országot valamelyik nagyhatalom védelme alá helyezi, s kész volt elfogadni a győztesek által diktált békefeltételeket. Ugyanakkor Amasyában, az oszmánok ősi – Isztambul előtti – fővárosában Kemál és társai megfogalmazták a török nemzet függetlenségi nyilatkozatát.

Kemál után hamarosan Amasyába érkezett Rauf és a két hadtestparancsnok, Ali Fuad és Refet is. Június 21-én körtáviratot intéztek Anatólia valamennyi polgári és katonai hatóságához és nemzeti szervezetéhez:

„Az ország integritása és a nemzet függetlensége veszélyben van. A központi kormány a fővárosban idegen ellenőrzés alatt áll, s nem képes eleget tenni kötelességeinek. A nemzet függetlenségét csak a saját akarata és elhatározása képes megvédeni. Létre kell hozni egy minden idegen befolyástól és ellenőrzéstől szabad nemzeti bizottmányt, amelynek feladata, hogy megítélje a nemzet helyzetét, és hangot adjon jogainak és kívánságainak. Ezért elhatároztuk, hogy sürgősen üljön össze egy nemzeti kongresszus Sivasban, Anatólia legbiztonságosabb helyén. Minden tartományi körzetből azonnal induljon útnak 3-3 megbízott, aki a nemzet bizalmát bírja.”

Kemál ezután Erzurumba indult, hogy részt vegyen a kelet-anatóliai Jogvédő Társaságok kongresszusán. Időközben a fővárosba is eljutott működésének híre. A kormány visszavonta megbízását, és ismételten felszólította őt, hogy térjen vissza a fővárosba. Miután Kemál ezt megtagadta, utasították az anatóliai hatóságokat, hogy ne engedelmeskedjenek neki, s tartóztassák le. A kormány utasításait azonban sehol sem vették már figyelembe. Kemál sértetlenül utazott végig a fennsíkon. Erzurumba érve lemondott katonai rangjáról és megbízatásáról. Ettől kezdve civilben járt, s magánemberként irányította a nemzeti felszabadító mozgalmat. Kiazim Karabekir pasa, erzurumi hadtestparancsnok, tisztikara nevében biztosította őt, hogy továbbra is feljebbvalójuknak tekintik, s várják parancsait. A Jogvédő Társaság erzurumi csoportja pedig végrehajtó bizottsága elnökévé választotta.

Kemál utolsó körparancsában utasította a katonaságot, hogy támogassa a nemzeti önvédelmi szervezeteket, s a leszerelésre vonatkozó rendeleteket ne hajt-

sa végre. „A nemzeti akarat szuverén, s a hadseregnek ezt a nemzeti akaratot kell szolgálnia.”

A keleti tartományok nemzeti szervezeteinek kongresszusa 1919. július 23. és augusztus 6. között ülésezett Erzurumban. Elnökké Kemált választották, aki megnyitó beszédében felvázolta a nemzeti önvédelmi harc programját. Kijelentette, hogy ezentúl csak a nép nevében lehet Törökországot kormányozni, mert minden hatalom forrása a nép akarata és szuverenitása. Javasolta, hogy alakítsanak nemzeti tanácsot a nemzeti akarat végrehajtására.

A kongresszus határozatai leszögezték a török nemzeti felszabadító mozgalom programjának alapelveit:

1. Az ország, a nemzeti határokon belül, oszthatatlan egészet képez.
2. Az egész nép ellenáll minden külföldi megszállási és beavatkozási kísérletnek.
3. Ha a központi kormány nem képes megvédeni a nemzet függetlenségét és az ország integritását, e feladat ellátására ideiglenes kormányt kell alakítani. Ezt a kormányt a nemzeti kongresszus fogja megválasztani.
4. A fő feladat a nemzeti erők mozgósítása és a szuverén nemzeti akarat érvényesítése.
5. A keresztény lakosságnak nem lehet olyan privilégiumokat biztosítani, amelyek ellentétben állnak a politikai szuverenitással és a társadalmi egységgel.
6. Sem mandátumot, sem protektorátust nem szabad elfogadni.
7. Mindent el kell követni, hogy a Nemzetgyűlés mielőbb összeülhessen és ellenőrzést gyakorolhasson a kormányzati ügyek felett.

Kemál néhány hétig Erzurumból irányította a nemzeti ellenállást, majd átment Sivasba, ahol már gyülekeztek a küldöttek. A meghívottaknak csak a kisebb része jött el, de azért 1919. szeptember 4-e és 13-a között, egy középiskola tantermében, megtartották a Nemzeti Kongresszust, amelynek elnökévé Kemált választották. A kongresszus megerősítette az erzurumi határozatokat, s megállapította a Jogvédő Társaságok országos szervezésével kapcsolatos teendőket. Megválasztották a *Képviselői Bizottságot*, amely a nemzeti kormány szerepét töltötte be, Kemál elnökletével.

Az isztambuli kormány törvénytelennek nyilvánította a kongresszust, s a kurd törzseket mozgósította Kemálék ellen. Az anatóliai csapatok azonban Kemál mellett álltak, és levertek az ellenforradalmi akciót.

Anatólia írástudatlan, hithű muzulmán lakossága még vallásos tisztelettel viseltetett a szultán-kalifa iránt, ezért Kemálék egyelőre hangoztatták a szultán iránti lojalitásukat. Minden bajért a megszállókkal együttműködő kormányt tették felelőssé, amely a szultánt is félrevezeti. Szeptember közepén Kemál koncentrált támadást intézett a kormány ellen. A támadás eszköze a távíró volt.

A távíró igen nagy szerepet játszott a török szabadságharcban. Anatólia nagy távolságai és rossz közlekedési viszonyai mellett a hírközlésnek ez volt az egyetlen gyors és korszerű eszköze. A távírárszok mindenütt Kemál hívei voltak, s mindenről azonnal tájékoztatták őt. A kritikus időkben Kemál órákat, sőt napokat töltött a távíróhivatalban, s onnan irányította a politikai akciókat és a hadműveleteket. Távíró útján szervezett, utasított, vitatkozott. E táviratváltások szövegei hű tükrei a forradalom történetének.

Most egy sor táviratot küldött Isztambulba a szultánhoz és a kormány tagjaihoz. Közölte velük a sivasi határozatokat, és követelte a kormány lemondását. Hasonló táviratok tömege érkezett Anatólia minden városából. Miután a kormány nem engedett, Kemál minden kapcsolatot megszakított Isztambullal, s közölte, hogy elvágja a kormány távíró és postai összeköttetését Anatóliával, ahol a Képviselői Bizottság átveszi a nemzet akarátának végrehajtását.

A kormány rádöbbsent, hogy megszűnt minden befolyása Anatóliában, ahol Kemál volt az úr. A posta- és távíróhivatalok nem továbbították a kormány rendeleteit és üzeneteit. Isztambul meghátrált Anatólia nemzeti mozgalma előtt. Október 2-án Damat Ferit lemondott, s az új nagyvezír, Ali Riza pasa hajlandónak mutatkozott teljesíteni Kemálék legfontosabb követeléseit. Elismerte a nemzeti szervezeteket, elfogadta a sivasi határozatokat, és kiírta a nemzetgyűlési választásokat.

A választásokon Kemál hívei nagy többséget szereztek, őt magát Erzurum városa választotta képviselőjévé. Kemál azt szerette volna, hogy a Nemzetgyűlés Anatólia szívében, Ankarában ülésezzen, a többség azonban Isztambul mellett döntött. Kemál nem bízott a megszállt fővárosban és a szultán környezetében, s nem ment el Isztambulba.

A Képviselői Bizottság székhelyét áttette Ankarába, ahová Kemál 1919. december 27-én vonult be kíséretével, többbezer lelkes tömeg ünneplése közben. Ankará mintegy 20 000 lakosú, poros, sáros kisváros volt akkoriban. De kezdettől fogva egyik fő fészke volt a nemzeti ellenállásnak, s központi fekvése és vasúti összeköttetése is alkalmassá tette arra, hogy itt alakítsák ki az új Törökország fővárosát.

Ankarában jöttek össze a nacionalista képviselők, hogy a Nemzetgyűlés megnyitása előtt megbeszéljék teendőiket. Még nem alkottak egységes pártot. A legkülönbözőbb helyi érdekeket, társadalmi osztályokat és rétegeket képviselték, a legkülönbözőbb befolyások alatt álltak. A társadalmi és politikai átalakulás nagy kérdéseiben a legtöbben konzervatív beállítottságúak voltak. Igen nagy politikai érzéket, rugalmasságot és tapintatot igényelt ilyen heterogén testülettel győzelemre vinni a nemzeti mozgalom és a polgári forradalom ügyét.

A Nemzetgyűlés 1920. január 20-án nyílt meg Isztambulban. Nagy többséggel elfogadta és a világ összes parlamentjének elküldte az erzurumi és a sivasi határozatok alapján szerkesztett Nemzeti Paktumot, amely a folyamatban levő béketárgyalásokkal kapcsolatban leszögezte azokat az alapelveket, amelyek az állam függetlenségét és a török nemzet jövőjét biztosíthatják. Hangsúlyozta, hogy a te-

rületi kérdéseket a nemzeti önrendelkezés elve alapján, népszavazás útján kell rendezni. Törökországnak teljesen függetlennek és szabadnak kell lennie, hogy biztosíthassa nemzeti és gazdasági fejlődését. Ezért visszautasítottak mindenféle politikai, jogi, pénzügyi és más korlátozást (a pénzügyi ellenőrzést, a kapitulációkat, az érdekszférákat), amelyek gátolnák a török nép fejlődését.

A győztes hatalmak azonban nem nézzék jó szemmel a törökországi fejleményeket. Eddig is jelen voltak Isztambulban, de most elhatározták a főváros teljes katonai megszállását. 1920. március 16-án brit csapatok szálltak partra és elfoglalták a város fontosabb csomópontjait, középületeit. Bevezették a cenzúrát, és több tucat képviselőt letartóztattak és deportáltak. A nemzeti mozgalom vezetői közül Ziya Gökalpot, Fethit és Raufot Málta szigetére vitték. A kormány lemondott, s ismét Damat Ferit került hatalomra, aki feloszlatta a Nemzetgyűlést, és harcot indított a nemzeti mozgalom ellen. Kemál és társait halálra ítélték. A legfőbb egyházjogi tekintély, a Şeyh-ül-Islam ünnepélyes Fetvában a hit és a dinasztia ellenségeinek nyilvánította őket, akiket ettől fogva bármely igazhívőnek kötelessége volt megölni. A kormány országszerte ellenforradalmi harcot igyekezett kirobbantani, és ennek érdekében megszervezte a „Kalifa Hadseregét”.

A polgárháború kitört. Éppen akkor, midőn a nemzeti ellenállás már számottevő sikereket aratott a megszállók elleni, harcban. Az angol csapatokat és ellenőrző tiszteket 1919 második felében fokozatosan kivonták Anatóliából. Kilikiában is sikeres harcokat vívtak a törökök, visszafoglalták Maraş városát, s a franciákat a tartomány fokozatos kiűritésére kényszerítették.

Kemál jól kihasználta az újabb erőszakos angol lépés következtében kitört általános felháborodást. Két napig, a távirónál ült, s küldte kiáltványait, körleveleit. Kijelentette, hogy az újabb fejlemények következtében végleg megsemmisült az Oszmán Birodalom hétszáz éves léte és szuverenitása, s szent háborút hirdetett a török haza szabadságáért. A helyi hatóságokat emberies magatartásra utasította a keresztény kisebbségekkel szemben, akik most már nem állottak az európai hatalmak védelme alatt, mert Anatólia minden kapcsolatot megszakított a fővárossal. A Nemzetgyűlés tagjait felhívta, hogy jöjjenek Ankarába, s ott folytassák tovább munkájukat. A nép számára fontosak voltak a vallásos és egyházjogi formák, ezért az anatóliai muftik ellenfétvájukban kijelentették, hogy az ellenség fogságában levő kalifa rendeletei nem érvényesek.

A Nemzetgyűlés tagjai és más hazafiak most már nagy számban indultak, különböző titkos utakon, illegálisan, a szövetséges csapatok által megszállt demarkációs vonalon át a török nemzeti újjászületés Mekkája, Ankara felé. Köztük Kemál sok régi fegyvertársa és barátja: Ismet ezredes, Fevzi pasa, valamint Dr. Adnan és felesége, Halide Edip, a haladó török nőmozgalom alapítója.

1920. április 23-án ünnepélyesen megnyílt Ankarában a Nagy Nemzetgyűlés. Kemál három ülésen át tartó nagy beszédben ismertette a felszabadító mozgalom eddigi történetét. Hangsúlyozta, hogy minden hatalom a népé, s a nép nevé-

ben a Nagy Nemzetgyűlés gyakorolja a törvényhozó és végrehajtó hatalmat. Javasolta, hogy válasszanak egy bizottmányt a kormányzati teendők ellátására. Kemál célja egy teljesen új állam felépítése volt, új alapokon, de tudta, hogy a török társadalom viszonyai között ezt csak fokozatosan lehet megvalósítani. Minden elhamarkodott lépés csak megbontaná a felszabadító háború sikere érdekében oly fontos nemzeti egységet. Ezért egyelőre ragaszkodott a legalitás, az államjogi folytonosság látszatának fenntartásához, mert ez igen fontos volt nemcsak a nép, hanem a képviselők többsége számára is.

Kemált megválasztották mind a Nagy Nemzetgyűlés, mind a héttagú végrehajtó bizottmány elnökévé. A kormány elnökségét azonban később átadta Fevzi pasának, aki hadügyminiszter is volt. Ismet ezredes a vezérkar főnöke lett. Kemál eleinte egy mezőgazdasági iskolában üttette fel főhadiszállását a városon kívül. Most átköltözött Çankayába, egy villába, amelyet Ankara városa ajándékozott neki.

Az új nemzeti kormánynak az első hónapokban nagy nehézségekkel kellett megküzdenie. Hol itt, hol ott kapott erőre az Isztambulból szított ellenforradalmi felkelés. Néha már Ankara közvetlen közelében folytak a harcok, s Kemálék készen álltak a város kiürítésére. Végül is Kemál, kevés erejének gyors átcsoportosításai és összpontosításai révén, 1920 nyarán sorra felszámolta az ellenforradalmi góccokat és csoportokat.

Közben 1920. augusztus 10-én a szultáni kormány Sèvres-ben aláírta a győztesek által kidolgozott békediktátumot. A szerződés értelmében egész Thrákiát, az égei-tengeri szigeteket és Izmir környékét a görögök kapták meg. Anatólia déli és délnyugati részén széles francia és olasz befolyási zóna létesült. A tengerszorosok és Isztambul nemzetközi ellenőrzés alatt maradtak. Változatlanul fennmaradtak a kapitulációk (az európaiak területen kívüli jogai), a nemzetközi pénzügyi ellenőrzés, az oszmán államadósságok és az európai hatalmak különböző gazdasági kiváltságai és koncessziói.

A megalázó béke hírére újabb tömegek csatlakoztak a nemzeti kormányhoz, amelynek csapatai most már a fővárost fenyegették. Az angol megszálló erők nem voltak elegendőek Isztambul és a tengerszorosok megvédésére. Ezért az angol kormány örömmel fogadta Venizelosz ajánlatát, hogy a görög csapatokat Kemálék ellen küldi. A Legfelső Tanács megadta az engedélyt, s a görög csapatok 1920. június 22-én megkezdték az előnyomulást az izmiri hídfőtől Anatólia belseje felé.

A görög hadosztályok erős számbeli és technikai fölényben voltak a túlnyomórészt irreguláris jellegű, s inkább csak partizán hadviselésre alkalmas török nemzeti erőkkel szemben. Kemál visszavonta csapatait, s a görögök elfoglalták a „szent várost”, Bursát (Brusát), Thrákiában pedig Edirnet. A „szent város” feladása nagy elkeseredést váltott ki a vallásos törökök körében. Kemál azonban kitűnő stratégia volt. Pusztá presztízs-okokból nem bocsátkozott kilátástalan ütközetbe a túlerőben levő ellenséggel, annak kedvező terepen. Visszavonult, s ezzel megnyúj-

totta a görögök frontját és utánpótlási vonalait. Számára nem a „szent város”, hanem az anatóliai fennsík védelme volt fontos. Ezért a fennsík nyugati szélén, az Eskişehir–Afyon vasútvonal mentén állította fel csapatait. Szerencsére segítségére jöttek a szövetségesek belső ellentétei. A franciák és olaszok tiltakoztak a görög előnyomulás ellen. A Legfelső Tanács ezért megállította a görögöket, s Kemálék lélegzetvételi szünethez jutottak. Ezt Kemál a védelem megerősítésére, csapatai újjászervezésére használta fel, és szövetséges, külső segítség után nézett.

Szövetségesül az ifjú szovjet hatalom kínálkozott, amely szintén az imperialista hatalmak intervenciója ellen harcolt. A szovjet sajtó és közvélemény rokon-szenvvel kísérte Kemálék küzdelmét. Kemál 1919 őszén Sivasból elküldte megbízottját Szovjet-Oroszországba, hogy támogatást kérjen. 1920 elején már érkeztek is kisebb fegyverszállítmányok a Fekete-tengeren át. A Nagy Nemzetgyűlés elnökeként is az volt Kemál egyik első hivatalos ténykedése, hogy 1920. április 26-án levelet intézett Leninhez. Javasolta a diplomáciai kapcsolatok felvételét, és segítséget kért a közös ellenség elleni harchoz. A szovjet kormány kedvező választ adott, s elismerte a Nemzeti Paktumban lefektetett elveket.

1920 nyarán a török: Nemzetgyűlés küldöttsége, a cserkesz származású Bekir Sami külügyminiszter vezetésével Moszkvába érkezett. Útjuk hosszú és kalandos volt, mert a Kaukázus vidéke a mensevikek és az örmény dasnakok ellenőrzése alatt állott, s innen indult ki Wrangel ellenforradalmi támadása a szovjet hatalom ellen.

A tárgyalások azonban egyelőre nem jártak eredménnyel, elsősorban a kaukázusi és örményországi helyzet tisztázatlansága miatt. Az erzurumi török hadtest – amelyet az angolok sürgetése ellenére sem fegyvereztek le – már 1920 nyarán készen állt a támadásra a dasnak Örményország ellen, hogy visszaszerezze az 1918-as fegyverszünetben elvesztett északkeleti területeket. Kemál egyelőre leállította a támadást, de végül is 1920 őszén Kiazim Karabekir csapatai benyomultak Örményországba, s elfoglalták Ardahan és Kars körzetét. Ugyanakkor 1920 novemberében az örmény munkások felkeltek, s szovjet segítséggel elűzték az ellenforradalmár dasnakokat és a mensevikeket. Örményországban és a Kaukázus többi országaiban megszilárdult a szovjet hatalom. Szovjet-Oroszország és az új Törökország 1920 decemberében a gümrüi egyezményben szabályozta a kaukázusi határokat. Ezzel eltűnt az akadály a két eltérő jellegű: de közös ellenség ellen harcoló és egymásra utalt forradalmi mozgalom szoros útjából, együttműködésének amelyre mind Leninék, mind Kemálék őszintén törekedtek.

1921 tavaszán újabb török delegáció ment Moszkvába, ahol március 16-án aláírták a szovjetorosz-török barátsági szerződést. Később Törökország hasonló szerződést kötött a Kaukázuson túli szovjet köztársaságokkal és az Ukrán Szovjet Szövetségi Köztársasággal is. Szovjet-Oroszország ezekben az években igen hathatósan támogatta a török nemzeti küzdelmet: 10 millió aranyrubelt és nagy mennyiségű fegyvert és lőszert bocsátott Kemálék rendelkezésére.

A két ország szövetsége az imperialisták elleni harc közös érdekein és az egymás belügyeibe való be nem avatkozás elvén alapult. Kemál jó viszonyban volt Szovjet-Oroszországgal, de belpolitikájában a leghatározottabban elhatárolta magát a kommunizmustól. Forradalma nem szocialista forradalom volt. Erre nem is volt még érett a helyzet Törökországban, ahol nemigen voltak ipari nagyüzemek, s nem volt nagyipari proletariátus. Mindamellet elég sokan voltak a partizánegységekben, akik kommunistáknak vallották magukat, s Zöld Hadsereg néven szervezkedni is kezdtek. Kemál azonban ezt a kommunista mozgalmat előbb az ankarai kormány ellenőrzése alá helyezte, majd betiltotta. A továbbiakban is igen erőlyesen fellépett a kommunista szervezkedés és általában a szocialista munkásmozgalom ellen.

A következő fontos lépés a hadsereg átszervezése volt. Kemál jól látta, hogy a partizánegységek, az irreguláris csapatok igen jelentős sikereket érhettek el a felszabadító harc első szakaszában, de a görög támadást csak egy jól szervezett és felszerelt korszerű reguláris hadsereggel verheti vissza. Ez az átszervezés nem ment könnyen, még legközelebbi munkatársaival is szembekerült miatta. Végül is ügyes taktikával, s ha kellett erőszakkal, elérte célját. A partizán-harcmodorhoz ragaszkodó Ali Fuadot elküldte Moszkvába követnek. Az egyik leghatalmasabb gerilla-vezért, a cserkesz Ethemet, aki Dél-nyugat-Anatóliában szinte feudális fejedelmként uralkodott, és szembefordult az ankarai kormánnyal, fegyverrel törte meg.

A heterogén összetételű, nehézkesen kezelhető Nemzetgyűlésben is erősödött Kemál ellenzéke. Különösen kiéleződtek az ellentétek akkor, midőn sor került az alkotmány kidolgozására. Kemálék a Nagy Nemzetgyűlést egy új államhatalom kiindulópontjának tekintették, amely a régi kormányforma helyére lép. A képviselők jelentős része azonban ragaszkodott a szultánság és a kalifátus intézményéhez. A Nagy Nemzetgyűlést és kormányát ideiglenes hatalmi szervnek tekintette, amelynek csak addig van létjogosultsága, míg az ellenség fogságában levő szultán akadályozva van a kormányzásban.

Kemál megértette, hogy a nemzeti szabadságharc nehéz napjaiban csak igen óvatosan és körültekintően lehet haladni a politikai átalakulás útján. Ezért azt javasolta, hogy a szultánság kérdését egyelőre hagyják függőben. Inkább a Nagy Nemzetgyűlés hatáskörét állapítsák meg. Ez a taktikai kompromisszum tükröződött az 1921. január 20-án elfogadott alkotmánytörvényben, amely nem beszélt az államforma kérdéseiről. Leszögezte viszont, hogy a szuverenitás minden feltétel és megszorítás nélkül a népet illeti meg. A végrehajtó és a törvényhozó hatalom a Nagy Nemzetgyűlés kezében összpontosul, amely a nemzet egyetlen és igazi képviselője. A török államot a Nagy Nemzetgyűlés kormánya igazgatja, amelynek minden tagját és elnökét a gyűlés választja.

1920 tehát minden téren a súlyos válságok és nehézségek éve volt a török forradalom történetében. Kemál céltudatos határozottsággal és ügyes taktikázással

végül is úrrá lett mindezen nehézségeken. A nyári és őszi hónapok kilátástalansága után az év vége felé minden irányból új reménysugarak támadtak. A nemzeti mozgalom megerősödve és sorait újjárendezve került ki a válság hónapjaiból. 1921 már az első nagy katonai győzelmek és politikai sikerek éve volt.

A GÁZI

Az ellenforradalmi felkelések kudarca, Kemálék keleti győzelme és megerősödése után Isztambul ismét a közeledés lehetőségeit kereste. 1920 októberében a szultán elbocsátotta Damat Ferit kormányát és az új nagyvezír, Tevfik pasa elküldötte megbízottjait Ankarába. Kemál azonban nem tárgyalt.

Az 1920. őszi görög választásokon váratlanul megbukott Venizelosz, s viszsztatért az 1917-ben száműzött, németbarát Konstantin király. Az új rezsim azonban folytatta Venizelosz hódító politikáját. A Legfelső Tanács tilalmát semmibe véve, 1921 januárjában támadást indított az anatóliai vasútvonal két fontos csomópontja, Eskişehir és Afyon Karahisar ellen. Ismet azonban Eskişehir előtt, İnönü-nél négynapos ütközetben megállította a közel háromszoros túlerőben levő ellenség támadását. A görögök visszavonultak kiinduló állásaikba, a Bursa–Uşak vonalra.

A szövetségesek most már belátták, hogy a sèvres-i béke végrehajtása lehetetlen. Ezért az érdekelt országok képviselőit 1921 februárjában konferenciára hívták össze Londonba, a békeszerződés módosítására. Azt kívánták, hogy a török delegáció tagjai között legyenek ott az ankarai kormány képviselői is. Ez volt a nemzeti kormány első hivatalos elismerése a nyugati hatalmak részéről. A Nagy Nemzetgyűlés azonban kijelentette, hogy nem ismeri el az isztambuli kormányt a török nemzet képviselőjének, ezért Bekir Sami külügyminiszter vezetésével önálló delegációt küldött Londonba. Az isztambuli kormány feje, Tevfik pasa is elment a konferenciára, de ott teljesen háttérbe vonult, s átengedte a török ügy képviseletét az ankarai delegációnak. A törökök a külföldi csapatok kivonását és Izmir kiürítését követelték. A franciák és az olaszok támogatták a török kívánságokat, de Lloyd George és a görögök semmi lényeges változtatást nem fogadtak el a korábbi békefeltételeken. A konferencia eredménytelenül feloszlott. Közben Bekir Sami megállapodásokat kötött a nyugati hatalmakkal a törökországi gazdasági érdekszférákról, ezeket azonban Kemál és a Nagy Nemzetgyűlés elutasította, mint amelyek sérítik a török nép önállóságát.

A görögök 1921 tavaszán újabb támadást kezdtek. A déli szárnyon elfoglalták Afyon Karahisart. Eskişehir előtt, İnönü-nél, március 26. és 31. között ismét nagy ütközet bontakozott ki. A görögök először áttörték a török védelmi vonalat; de a török ellentámadás visszavonulásra és Afyon kiürítésére kényszerítette őket. Ismet három hónapon belül másodszor is győzött İnönü-nél. A csatának szemtanúja volt egy fiatal amerikai haditudósító, Ernest Hemingway. A *Kilimandzsáró hava* című elbeszélésében így emlékezett vissza az inönüi csatátérre: „Ezen a napon lá-

tott először halottakat fehér balettszoknyában és felfelé hajló végű bojtos cipőkben. A törökök állhatatosan és darabosan nyomultak előre, s ő látta, hogy a szoknyás emberek szaladnak, a tisztek közéjük lőnek, aztán maguk is szaladnak, s ő és az angol megfigyelő is szaladt, s a törökök csak jöttek előre csapatokba szakadózva.”

Az új görög király, Konstantin száműzte ugyan Venizeloszt, de a „nagy eszmét” átvette tőle. Az egykori kereszties vitézek nyomdokain haladva, 1921 júniusában Ázsia földjére lépett „az első keresztény király Oroszlánszívű Richárd óta” – hirdette büszkén. Július 10-én 11 hadosztállal megindította az offenzívát, amelynek célja a török nemzeti kormány megsemmisítése volt. Most nem északon próbálkozott, hanem délről, Afyon Karahisar és Kütahya irányában támadott, s bekerítéssel akarta elfoglalni Eskişehir.

A török közvélemény Eskişehir védelmét követelte, Ismet hadseregarancsnok habozott. Kemál július 18-án a hadszíntérre jött, s vállalta a népszerűtlen döntés felelősségét: elrendelte az általános visszavonulást. Egy ellentámadás fedezete alatt összevonták az erőket, s az ellenségtől gyors mozdulatokkal elszakadva, visszavonultak a Sakarya folyó nagy kanyarulatába, a folyó keleti partjára. Itt jóval kedvezőbb feltételek között vehették fel a harcot, s néhány hét időt nyertek a védelem megszervezésére.

Kemál döntése nagy vihart keltett a nemzeti közvéleményben, hiszen az ellenség Eskişehir elfoglalása után már a török föld szívében, Anatólia fennsíkján menetelt. Hevesen támadták őt a Nemzetgyűlésben is, s követelték, hogy vállalja döntése következményeit: álljon a hadsereg élére. Kemál vállalta ezt, de azt kívánta, hogy a Nemzetgyűlés három hónapra ruházza át rá minden hatalmát, hogy gyorsan és hatékonyan intézkedhessen. Viharos ülés után augusztus 5-én megkapta a diktátori teljhatalmat, ami azt jelentette, hogy minden utasítása, rendelete törvényerővel bírt.

A rendelkezésre álló három hét alatt valóságos „totális” mozgósítást hajtott végre. „Nem két hadsereg harcol egymás ellen, hanem két nemzet, amelyek mindegyike a létét teszi kockára, és harcra mozgósítja minden erőforrását, minden anyagi és erkölcsi erejét.” Drasztikus rendszabályokkal biztosította új hadosztályok kiállítását és felszerelését. Az országban található mindennemű anyagi készlet – élelmiszer, ruházat, üzemanyag – 40 százalékát, az állatok 20 százalékát, a fogatok 10 százalékát lefoglalta a hadsereg céljaira. Minden kézműves műhely a hadseregnek dolgozott. Minden háztartás egy készlet fehérneműt, harisnyát és cipőt volt köteles előállítani. A fegyvereket és lőszereket az asszonyok szállították bivalyfogatokon, vagy a hátukon a fekete-tengeri kikötőkből és a távoli raktárakból, Anatólia hegyláncain és úttalan pusztaságain át, napi 30–40 kilométeres menetekben.

Kemál augusztus 12-én a főhadiszállásra, Polatliba ment. Elkészítette a csapatok felállításának tervét, s végiglovagolta a Sakarya keleti partján

húzódó dombokat. Egy sziklás dombtetőn lova kiugrott, Kemál leesett és súlyos bordatörést szenvedett. Visszament Ankarába elsősegélyre, de másnap már megint a hadszíntéren volt. Alig tudott járni, nehezen lélegzett. Az elkövetkező 22 napos csatát bekötözve, egy vasúti kocsiból kiemelt ülésről irányította, közkatonai egyenruhában, mert 1919 júliusa óta nem volt semmiféle katonai rendfokozata.

A görögök Eskişehirben rövid pihenőt tartottak, s augusztus 13-án megindultak Keletnek, Ankara felé. A görög sajtó Nagy Sándor hadjáratához hasonlította a vállalkozást. A brit összekötő tisztek meghívót kaptak az ankarai győzelmi vacsorára. Tíz napig meneteltek a nyári nap hevétől kiégett, víztelen anatóliai pusztaságban, ahol a törökök mindent eltüntettek útjukból. Az utánpótlás egyre jobban akadozott, a csapatokat éhség és szomjúság gyötörte, malária tizedelte. A törökök jól kiépített állásokban várták őket a Sakarya keleti partjának dombjain, hátuk mögött vasúti összeköttetéssel Ankarával. A mérleg nyelve kezdett Kemál javára billenni.

A csata mintegy 100 kilométeres fronton bontakozott ki augusztus 23-án és 22 napig tartott. Kemál egészen új védelmi harcmódot alkalmazott. A törökök nem védelmi vonalat védtek, hanem széles védelmi sávot. A görögök hol itt, hol ott törtek át, de a mélyen tagolt török védelmi sávban mindig elakadtak, a rést mindig betömtek. Északon és középen a törökök tartották a frontot, de a balszárnyukat délen a görögöknek sikerült hátranyomniuk. Az eredetileg észak-déli frontvonal elfordult kelet-nyugati irányban. A görögök négynapos elkeseredett harcban áttörtek Haymana felé, s 50 kilométerre közelítették meg Ankarát. De annyira kimerültek, és olyan vérvesztéseket szenvedtek, hogy ebben a döntő pillanatban nem volt erejük a támadás folytatására. Miután a déli szárnyon sikerült megállítani a görög előretörést, Kemál középen és az északi szárnyon összpontosította erőit, és ellentámadást indított. A görögök lassan visszaszorultak, s szeptember 12-én feladták a Sakarya keleti partját. Azután gyorsan visszavonultak Eskişehirbe.

A győzelem megszilárdította a nemzeti kormány belső és nemzetközi helyzetét. A Nemzetgyűlés 1921. szeptember 19-én marsallá nevezte ki Kemált, s a *Gázi* „a győző”, „a dicsőséges” címet adományozta neki. A görögök többé nem gondolhattak újabb támadásra, Anatólia meghódítására.

Közben az ország többi része is felszabadult az idegen megszállás alól. A nemzeti mozgalom sikerei láttán az olaszok 1921 nyarán kiűritették Délnyugat Anatóliát. Októberben Kemálék egyezményt írtak alá a franciákkal, akik végleg kiűritették Kilikiát. Az angolokkal kötött fogolycsere-egyezmény révén 1921 végén az internált török hazafiak – köztük Fethi és Rauf is – hazatérhettek Máltáról.

A nyugati hatalmak ismételten békeközvetítéssel kísérleteztek, s a Nemzetgyűlés sok tagja is hajlott volna már a kompromisszumra. Kemál és társai azonban ragaszkodtak a Nemzeti Paktumhoz, s csak akkor voltak hajlandók az új békéről

tárgyalni, a nemzeti önrendelkezés elve alapján, ha már az utolsó görög katona is elhagyta Törökországot. De a görögök véglegesen berendezkedtek Nyugat-Anatóliában. Kemál tehát készült a harc utolsó felvonására.

Diktátori teljhatalmát ismételten meghosszabbították 3–3 hónapra. 1922 májusában azonban már nagy viharra került sor ennek kapcsán a Nemzetgyűlésben. Júliusban Kemál ügyes taktikai manőverrel élt. Lemondott a teljhatalomról, azzal az indoklással, hogy most már nincs szükség rá. Erre a Nemzetgyűlés nagy lelkesedéssel ismét megszavazta számára a rendkívüli hatalmat, mégpedig ezúttal időbeli korlátozás nélkül.

Kemál nagy személyi hatalmát azonban igen sokan nem nézték jó szemmel. A Gázi maga is jónak látott némi visszavonulást. A kormány elnökéül Raufot javasolta, s ő maga nem szólt bele a politikai kérdésekbe. Minden erejét az utolsó, a döntő hadműveletre összpontosította.

Kemál haditervének lényege: a front egy pontján döntő túlerővel végrehajtott meglepetésszerű támadás. A megvalósítás sikere az előkészítésen múltott. A görögök főerői északon Eskişehir körül, délen pedig Afyon–Karahisar és Dumlupınar térségében helyezkedtek el. Kemál először feltűnően nagy erőket vont össze északon, majd csapatainak zömét titokban, jól álcázva, éjszakai menetekkel átcsoportosította délre. A hadmozdulatok álcázása sikerült, az ellenséges felderítést tökéletesen megtévesztették szándékaik felől. Kemál titokban hagyta el Ankarát, – ahol továbbra is mindenben jelenlétének látszatát keltették. A vezérkar és a hadosztályparancsnokok Akşehirben egy katonai labdarúgó mérkőzésen – látszólag a lelátón szurkolva – beszéltek meg a támadás végső részleteit.

1922. augusztus 25-én Kemál az első vonalba tette át főhadiszállását. Augusztus 26-án hajnalban kiadta történelmi napiparancsát: „Katonák! A cél: a Földközi-tenger!”. A meglepetés, mind a csapás időpontját, mind helyét illetően, tökéletesen sikerült. A görögök még most is azt hitték, hogy Eskişehir ellen irányul a főtámadás. Közben Kemál Afyontól délre két nap alatt döntő áttörést erőszakolt ki, majd 30-án Dumlupınárnál bekerítette a görög hadsereget. Négy nap alatt a görög haderő fele megsemmisült, s fogságba esett maga a hadseregparancsnok, Trikupisz tábornok is.

A görög sereg maradványai felszerelésüket és készleteiket hátrahagyva elvesztetten menekültek a tengerpartra, ahonnan a flotta egy részüket hazaszállította. Szeptember 9-én a török csapatok elérték Izmirt, ahová másnap a Gázi is bevonult. Még ma sincs tisztázva, hogy keletkezett az a hatalmas tűzvész, amelynek szeptember 13-án az egész régi Szmirna martalékául esett.

A győzelem teljes volt. Anatólia földjén nem volt több ellenséges katona. A Nemzeti Paktumban megállapított határok közül most már csak Isztambul környéke és Kelet-Thrákia hiányzott. Kemál azonnal északnak fordult, hogy Kelet-Thrákiából is kiűzze a görögöket. Ehhez azonban keresztül kellett vonulni a tengerszorosokat körülvevő zónán, amelyet szövetséges, főleg angol csapatok tar-

tottak megszállva. A brit főmegbízott figyelmeztette, hogy a szövetségesek készek megvédeni a semleges zónát. A franciák és olaszok azonban visszavonták csapataikat, s csak az angolok tartottak ki. Az angol és török csapatok hetekig néztek egymással farkasszemet a zónahatáron. Bármely pillanatban kirobbanhatott a háború Anglia és Törökország között. Ezt azonban egyik fél sem akarta. A török tábornokok és miniszterek egy része ugyan vérszemet kapott a győzelemtől, s sürgette az előnyomulást. Azt kívánták, hogy ne csak Kelet-Thrákiát, hanem egész Macedóniát, s az egykori Rumili nagy részét foglalják vissza. Ez katonailag az adott pillanatban talán nem is lett volna lehetetlen. Kemál azonban nemcsak kitűnő hadvezér, hanem józan politikus és jó diplomata is volt. Ő nem az Oszmán Birodalom keresztény és arab országait kívánta vissza, hanem a Nemzeti Paktumban megjelölt török lakta területeket. Ezt a célt pedig eddigi győzelmei után már békés úton is elérhette. Kölcsönös erődemonstráció után, október 11-én, a Márvány-tenger partján fekvő Mudanyában Ismet megkötötte a fegyverszünetet a szövetségesek megbízottaival. Ennek értelmében a görögök kiűritették Kelet-Thrákiát, a török hadsereg pedig egyelőre tiszteletben tartotta a tengerszorosok körüli semleges zónát. 1922. november 25-én a török csapatok bevonultak Edirnébe, Kelet-Thrákia fővárosába. A Nemzeti Paktumban lefektetett nemzeti követelések megvalósultak. A nagyhatalmaknak sem volt más választásuk, mint hogy ezt a tényt tudomásul vegyék.

Az új békekonferencia 1922. november 20-án ült össze Lausanne-ban. A török delegációt Kemál leghívebb munkatársa, Ismet pasa vezette, akit most külügyminiszterré választottak. Ismet először maga is tiltakozott, hiszen katona volt, nem diplomata. Ez a fiatal katona azonban keményen állta a sarat az európai diplomácia legtapasztaltabb öreg rókaival szemben. A nagyhatalmak nemzeti és gazdasági engedményekre akarták rákényszeríteni Törökországot, Ismet azonban nem engedett. A konferencia 1923. február 4-én félbeszakadt. Április 23-án folytatták a tárgyalásokat, amelyek most végül is eredményre vezettek. 1923. július 24-én aláírták a lausanne-i egyezményt.

Törökország lemondott a háborúban elvesztett nem török területekről, de megtartotta Kelet-Thrákiát. Az 1918-as fegyverszünet után megszállt Moszul és Iskenderun kérdésében elhalasztották a döntést. A tengerszorosokat demilitarizálták és megnyitották a szabad nemzetközi hajózás számára. Törökország és Görögország nagyarányú lakosságcserét hajtott Végre, amelynek során 1 300 000 görög és 400 000 török cserélt helyet.

A vitás gazdasági kérdésekben kompromisszumos megoldás született. Eltörölték a kapitulációkat és az Államadósságok Hivatalát. Az oszmán államadósságot felosztották az utódállamok között. A nyugati hatalmak bizonyos gazdasági koncessziói fennmaradtak. Törökország azonban lényegében megszabadult a nagyhatalmak gazdasági és pénzügyi ellenőrzése alól.

Az első világháború legyőzöttei közül tehát a török nép volt az egyetlen, amely nem fogadta el a Párizs környéki imperialista békediktátumot, hanem harcba szállt nemzeti területei és önrendelkezése védelmében, s egy igazságosabb békét tudott kiharcolni a maga számára. Míg a németek, magyarok és bolgárok revansra, területi revízióra készülődtek, addig az új török rendszer realista önmérséklettel tudomásul vette a tényeket. Végleg lemondott a háborúban elvesztett nem török területekről, gyökeresen szakított a más népeken uralkodó, soknemzeti-ségű Oszmán Birodalom koncepciójáról. Kemál a leghatározottabban elutasított mindenfajta pániszlám, pánoszmán, pántörök nagyhatalmi ábrándot és mértéketlen ambíciót. Az utódállamokkal, a szomszéd népekkel és általában minden országgal békés, baráti viszonyt igyekezett kiépíteni. Ez a béke lehetővé tette számára, hogy minden energiáját a nemzeti határokon belüli újjáépítés nagy munkájára összpontosítsa, s végrehajtsa a belső politikai és társadalmi átalakulás, gazdasági és kulturális újjászületés nagy művét.

1922 szeptemberében Kemál a visszafoglalt Izmir füstölgő romjaira mutatva így szólt egyik újságíró barátjához: „Sokan azt hiszik, hogy ezzel vége, elértem céloimat. Pedig csak ezután kezdünk igazán valamit tenni. Az igazi munkánk csak most kezdődik.”

A nemzeti felszabadító háború győzelmesen befejeződött. A forradalom, az igazi nemzeti és társadalmi újjászületés azonban még hátra volt.

KEMÁL FORRADALMA

A Gázi 1923-ban egyik beszédében figyelmeztette a török népet: „Ne higgyük, hogy azokkal a sikerekkel, amelyeket hadseregünk eddig kivívott, elértük hazánk valódi megváltását. Ezek a győzelmek csak előkészítették a talajt jövő győzelmeink számára. Ne bizakodjunk el katonai győzelmeink miatt! Inkább készüljünk fel újabb győzelmekre a tudomány és a gazdaság területén.”

A politikai, társadalmi és kulturális átalakulásért, a gazdasági fejlődésért, a korszerű, európai jellegű civilizációért és életformáért vívott küzdelem valóban sokkal nehezebbnek és bonyolultabbnak mutatkozott, mint a harcmezőn kivívott győzelem. Az idegen betolakodók elleni függetlenségi harcban Kemál mögött állt – kevés kivétellel – az egész török társadalom, annak valamennyi osztálya és rétege. A polgári forradalomra, a Kemál által megálmodott és megindított belső átalakulásra azonban ez a társadalom még igen kevésbé volt érett és felkészült.

A XX. század török polgári forradalmát nem lehet az európai polgári forradalmak mértékével mérni. A polgári forradalom társadalmi, gazdasági és tudati feltételei és történelmi előzményei Törökországban egészen mások voltak, mint a XVII-XIX. századi Európában. Azok a mély, széles sodrású és hosszan tartó átalakulási folyamatok, amelyek Európában a polgári társadalmakat és a modern nemzeti államokat megalapozták, a török nép történetéből teljességgel hiányoztak. A kapitalista fejlődés, az újkor tudományos és technikai forradalma, a reneszánsz,

a reformáció és a felvilágosodás társadalmi-szellemi mozgalmai a török világot nem érintették.

Anatólia kisvárosaiban és falvaiban a XX. század elején egy mozdulatlan, hagyományos társadalom élt, amely anyagi kultúrája, termelési viszonyai, politikai struktúrája, világszemlélete, értékrendszere és szokásai tekintetében lényegében mit sem változott a középkor óta.

Ennek a mozdulatlan világnak a felszínén a XIX. század folyamán történtek bizonyos változások. Ezeket azonban nem a török társadalom belső fejlődéséből eredő feszültségek, nem kialakuló és feltörekvő új osztályok küzdelmei kényszerítették ki, hanem a felső hódító és elnyomó apparátus válsága, a katonai vereségek és leigázott népek nemzeti szabadságmozgalmai. Az oszmán reformkor – a Tanzimat – lényege: a despotikus uralkodó felülről kezdeményezett reformjai, hogy uralmát erősítse, a hadsereget ütőképessé, a közigazgatást hatékonyá tegye. A nyugati hatalmak fokozódó gazdasági behatolása sem formálta át a török gazdaságot és társadalmat, nem váltott ki belső fejlődést, gazdasági növekedést, szerkezeti változást. Törökország gazdasága az ún. „dualista” gazdasági rendszer tipikus képét mutatta: az európaiak kezében levő modern kapitalista szektor kis szigetei a hagyományos török agrárgazdaság mozdulatlan tengerében.

Bármily paradoxul hangzik, mély igazságot tartalmaz az 1920-as években elterjedt megállapítás, hogy a kemáli forradalom az Oszmán Birodalom utolsó elnyomott népének felszabadulását jelentette. A nemzeti ébredés és a nemzeti mozgalom éppen azért jelentkezett oly későn, szinte utolsóként a török nép körében, mert, az – gazdasági-társadalmi szerkezetét és fejlettségi szintjét tekintve – egyike volt az Oszmán Birodalom legelmaradottabb népeinek. Az 1920-as években mezőgazdaságból élt a török lakosságnak több, mint 90 százaléka, s csak 5 százaléka foglalkozott iparral. Az írástudatlanok arányszáma meghaladta a 90 százalékot.

A főváros és a nagy kikötővárosok ún. „komprádor burzsoáziája” szorosan összefonódott a külföldi tőkével, az imperialista gazdasági érdekekkel, ezért a régi szultáni rezsimet támogatta, s ellensége volt a nemzeti mozgalomnak. Ha pedig az anatóliai kisvárosokban élő „nemzeti burzsoáziáról” olvasunk, korántse gondoljunk valamiféle nyugat-európai típusú, dinamikus és forradalmi burzsoáziára. Az anatóliai társadalom uralkodó osztálya – természetesen lényegesen eltérő viszonyok között – közelebb állt a középkelet-európai polgári átalakulást vezető osztályhoz: a polgárosodó, árutermelő birtokos nemességhez; de a polgárosodás sokkal alacsonyabb fokán. A nagybirtokos *derebeyek*, a középbirtokos agák és a velük szoros kapcsolatban álló, az ő termelvényeiket forgalmazó kereskedők alkották azt a helyi uralkodó osztályt, amely az anatóliai kisvárosok és falvak társadalmának életét irányította. Mellettük igen nagy befolyással bírt az iszlám kiváltságos és nagyrészt örökletes vallási hierarchiája, a tekintélyes vagyonnal rendelkező, a jogszolgáltatást és az oktatást a kezükben tartó *ulemák* rendje.

A társadalom e kettős – világi és egyházi – vezető rétege támogatta az idegen megszállók elleni felszabadító háborút, egy része nem zárkózott el a gazdasági élet bizonyos fokú modernizálásától, a nyugati technikai vívmányok átvételétől, a gyökeres politikai és társadalmi rendszerváltozásnak azonban ellensége volt.

De nemigen talált támogatásra, szélesebb társadalmi bázisra a polgári forradalom az írástudatlan anatóliai parasztság körében sem, amely még önellátó gazdálkodást folytatott, igen primitív technikával; évszázados hagyományok és szokások által szigorúan szabályozott életet élt a maga elszigetelt faluközösségeiben, s a helyi notabilitások, a vallási hierarchia, valamint a fanatikus dervisrendek irányító befolyása alatt állt. Ez az egész mozdulatlan, hagyományos és konzervatív társadalmi struktúra rendkívül ellenálló volt mindenféle változással szemben. A változásban érdekelt, az átalakulás kovászának szerepét betöltő elemek a XX. század elején is csak igen szerény mértékben mutatkoztak.

A századforduló körül kialakult a török társadalomnak egy olyan elit-csoportja, amely meg volt győződve a gyökeres politikai és társadalmi átalakulás szükségességéről és kész volt ezt az átalakulást vezetni. Ez az elit az Oszmán Birodalom sajátos viszonyai között nem kötődött valamely társadalmi osztályhoz, hanem a társadalom legkülönbözőbb osztályaiból és rétegeiből toborzódott. Tagjai azok voltak, akik a szultáni reformok következtében korszerű európai oktatásban részesültek, s közvetlen kapcsolatba kerültek a nyugati életformával és civilizációval: katonatisztek, állami tisztviselők, a szabad értelmiségből pedig főleg a jogászok és újságírók. A török társadalom elmaradottságának látványa, valamint az a felismerés, hogy ez az elmaradottság Veszélyezteti a török nép jövőjét, az elit körében megérlelte az igényt és a törekvést az elmaradottság felszámolására, a polgári Európához való felzárkózásra.

A török polgári forradalom tehát nem a tömegek és osztályok széles sodrású mozgása és harca formájában ment végbe, mint Nyugat-Európában. A politikai és társadalmi átalakulást egy viszonylag szűk körű elit-csoport kezdeményezte és vitte keresztül, részben a néptömegek mozgósításával, részben a változások elfogadtatásával, vagy ha kellett a népre erőszakolásával. Az ilyen típusú forradalomban – ahol a változás gazdasági és társadalmi alapjai és tényezői igen gyengék, vagy hiányoznak – sokkal kiemelkedőbb, meghatározóbb szerep jut egy-egy politikai csoportnak, céltudatos, energikus vezetőnek, mint a klasszikus polgári forradalmak esetében.

A XX. század török forradalmi tehát nagy ellentmondással álltak szemben. Adva volt egy elavult és mozdulatlan gazdasági, társadalmi és politikai struktúra, amelyet gyökeresen át kellett alakítani, hogy a török nép nemzeti léte és állami önállósága fennmaradjon. A társadalomból azonban hiányoztak a változásra ösztönző belső indítékok és az átalakulást végrehajtani képes dinamikus erők. 1919-ben az ellenséges behatolás mozgósította ezt a hagyományos társadalmat az állami-nemzeti önállóság és integritás védelmére. A tömegeknek ezt az aktivitását,

a felszabadító háború lendületét fenntartani és a belső politikai-társadalmi átalakulás végrehajtására irányítani, vagyis a nemzeti szabadságharcot polgári forradalommal fejleszteni: ez volt nagy történelmi feladat, amelyet Kemál sikeresen megoldott. Enélkül is nagy hadvezérként tartanánk számon, de aligha lenne több, mint egyike a „harmadik világ” fel- és letűnő katonai diktátorainak. E feladat megoldása tette őt korunk egyik kiemelkedő történelmi egyéniségévé.

Musztafa Kemál egyénisége kiválóan alkalmas volt a felvázolt történelmi feladat végrehajtására.

Erős egyéniség, szilárd meggyőződésekkel és elvekkel, fáradhatatlan energiával, minden akadályon keresztültörő elszántsággal, a nagy hadvezérek kitűnő stratégiai és taktikai érzékével. Ambiciózus, nagyratörő ember, de nem kalandor, sem illúziók kergetője. Saját érvényesülését mindig egybekötötte nemzete felemelkedésének érdekeivel. Ambícióinak határt szabott erős realizmusa és önmérséklete. Meggyőződéseit nem elméletek, hanem valóságélményei alakították. Merész, de mindig csak elérhető célokat tűzött maga és népe elé. Nem táplált irreálisra ábrándokat, nem törekedett látványos sikerekre, de sohasem mondott le az elérhetőről, amely felé céltudatos elszántsággal törekedett.

Kemál kora egyik kimagasló katonai tehetsége, hadvezére volt. De a történelem azon ritka nagy hadvezérei közé tartozott, akiknél a politikai alkotás felülmúlta a katonai sikert. A hadvezér képességeit és erényeit a legteljesebb mértékben érvényesíteni tudta a politikai küzdelem területén is. Nagy stratégia volt, aki világosan látta, és kitűzte a célokat, s jó érzékkel állapította meg azok fontossági és időbeli sorrendjét. Mérlegelte a lehetőségeket, számba vette és a leghatékonyabban szervezte a rendelkezésre álló eszközöket. Jól átgondolt, logikus és minden részletében alaposan előkészített cselekvési terv: ez katonai és politikai sikerének titka. Jó taktikus volt, aki terve végrehajtásának lépéseit kitűnően tudta időzíteni, mindig eltalálva a legkedvezőbb pillanatot, amelyet volt türelme kivárni. De ha az akcióra sor került, akkor gyorsan, határozottan, habozás és ingadozás nélkül cselekedett.

Sok hadvezér volt már, aki politikai karrierrel kísérletezett, de csak kevésből lett igazán nagy államférfi. Kemálnak azért sikerült, mert a politikai cselekvésre is éppoly komoly alapossággal készült fel, mint a katonai feladatokra. Az első világháború előtti években, fiatal vezérkari tiszt korában – miközben kortársai élvezték az ifjútörök rezsim konjunktúráját – Kemál félrevonulva olvasott, tanult, gondolkodott és szűk baráti körben vitatkozott. A cselekvés órája nem érte készületlenül: már kialakult célkitűzései voltak. Politikai tevékenysége nem a hadi sikerei révén feltört hadvezér zseniális rögtönzése volt, hanem egy jól átgondolt és előkészített terv végrehajtása.

Ez az erős egyéniség természetesen nem volt mentes ellentmondásoktól. Vérmérsékleténél fogva autokrata volt, elveinél és meggyőződésénél fogva viszont demokrata. Hajlamainál fogva uralkodni és parancsolni kívánt. „Azt kívánom,

hogy mindenki azt tegye, amit én akarok” – mondotta egyik barátjának. E hajlamokat azonban nagy önuralommal féken tartotta. Egész pályafutása során súlyt helyezett arra, hogy tiszteletben tartsa a demokratikus intézményeket és formaságokat. Munkatársait és az egész népet mindig meggyőzni igyekezett az általa javasolt lépés helyességéről és szükségességéről, s nem vak engedelmséget kívánt. Munkatársaival, barátaival Çankayai házában éjszakába, hajnalba nyúló ivászatok közben vitatkozott. A szélesebb politikai közvéleményt, a Nemzetgyűlést és a népet beszédeiben igyekezett meggyőzni és befolyásolni.

Kemál korunk kimagasló szónokai közé tartozott. A Nemzetgyűlésben, pártkongresszusokon több napig tartó beszédeket mondott. Egyik országjáró körútján egy hónap alatt 34 népgyűlésen beszélt több órán keresztül. Beszédei mindig a szóban forgó probléma sokoldalú kifejtését, megvilágítását adták. Céljait mindig egyszerűen, világosan, közérthetően és hatásosan tudta megfogalmazni. Ez igen fontos volt egy lényegében írástudatlan társadalomban, ahol az élőszó volt a gondolatközlés, a tájékoztatás és a meggyőzés egyetlen eszköze. Kemál pedig mestere volt az élőszónak. A Nemzetgyűlést hatalma tetőpontján sem fenyegetésekkel, erőszakkal tartotta befolyása alatt, hanem vitakészségével, szavának szuggesztív meggyőző erejével.

Bármely nagy szerepe is volt a török forradalomban Kemál egyéniségének – úgyhogy joggal nevezik kemáli forradalomnak, s az egész török polgári nemzeti mozgalmat kemálizmusnak – a Gázi nem nélkülözhetette a munkatársak szélesebb gárdáját, az élharcosok csoportját. Ilyet igyekezett is maga körül tudatosan kialakítani.

Itt volt mindenekelőtt a régi baráti kör, ifjúkori iskolatársainak és pályatársainak, majd a mozgalom alapítóinak csoportja. Kemál a felszabadító háború éveiben hatalomban, tekintélyben és sikerben messze följük nőtt. Egyesek lassan eltávolodtak tőle, sőt szembefordultak vele, zömük azonban végig vezető alakja volt az új Törökországnak. Az alapítók túlzottnak tartották Kemál személyi hatalmát, s azt javasolták, hogy a felszabadító háború után vonuljon félre a napi politikából, s mint elnök, pártok feletti semleges döntőbíróként álljon a politikai és közélet felett. Kemál azonban éppen akkor akart igazán politizálni, aktív, szenvedélyes és pártos napi politikát folytatni, s a szabadságharc után győzelemre vinni a forradalmat is.

A török társadalom már említett, európai műveltségű elitje kezdettől fogva mögötte sorakozott fel, s ez alkotta a forradalom aktív, dinamikus társadalmi bázisát. Ezt a csoportot azonban a politikai harc hatékony eszközévé, politikai párttá kellett szervezni. Törökországnak volt már európai típusú politikai pártja, az ifjútörökök Egység és Haladás Bizottsága. Ez azonban az összeomlás napjaiban feloszlott. Kemál a maga pártját a felszabadító háború spontánul kialakult népi-nemzeti szervezeteire alapozta. Ezeket a helyi Jogvédő Társaságokat országos mozgalmá szervezte, s maga köré gyűjtötte belőlük azokat az elemeket, akik nemcsak

a felszabadító háborúban, hanem a polgári forradalom útján is hajlandók voltak követni őt.

Az 1920-as Nagy Nemzetgyűlés elég heterogén összetételű volt, s a felszabadító háború nagy nemzeti összefogását tükrözte. Tagjai közt 138 közigazgatási tisztviselőt, 53 katonát, 53 ulemát, 40 kereskedőt, 32 földbirtokost, 20 ügyvédet, 2 mérnököt, 1 újságíró és 1 iparost találunk. Közülük sokan – elsősorban az ulemák és a földbirtokosok – ellenségei voltak minden politikai és társadalmi változásnak. Ahogy ezek a problémák fokozatosan napirendre kerültek, úgy nőtt a Nemzetgyűlésben Kemál ellenzéke. Ezért Kemál a saját híveiből 1921-ben megszervezte a Jogvédő Társaságok nemzetgyűlési csoportját, amelynek 151 tagja volt. Ez volt az új pártalakulás első csírája, amelynek ideológiája az ún. „populizmus” volt, ami „annyit jelent, hogy minden hatalom, tekintély és szuverenitás, valamint a közigazgatás gyakorlásának a joga a népet illeti meg, s a nép kezében kell, hogy maradjon”.

1923 tavaszán a Nagy Nemzetgyűlés befejezte munkáját. Az új választásokra Kemál új pártot szervezett. Bejárta Anatóliát, s népgyűléseken fejtette ki a politikai-társadalmi átalakulás programját. 1923 nyarán hivatalosan is megalakult a Népi Köztársasági Párt, Kemál elnökletével. Az új Nemzetgyűlésből már eltűntek az anatóliai helyi notabilitások és ulemák, s a képviselők túlnyomó többsége Kemál híveiből, az új európai műveltségű, fiatal nemzeti értelmiség soraiból került ki.

Kemál pártjának hat alapelve volt, amelyet a párt jelvényében 6 nyíl szimbolizált: a republikanizmus, a nacionalizmus, a popularizmus, a szekularizmus (azaz az állam és az iszlám vallás szétválasztása), az étatizmus (vagyis a gazdaság állami irányítása) és a forradalom (a tartós és gyors reform). A Néppárt nem nyugat-európai típusú politikai párt volt, hanem sok tekintetben a Bolsevik Párthoz hasonló szilárdan szervezett politikai élcsapat, amely a társadalmi élet minden vonatkozásában szervezte és vezette az átalakulást. A párt funkcionáriusai széles körű politikai, gazdasági és kulturális felvilágosító és nevelő munkát végeztek Anatólia elmaradott vidékein. 1932-től a párt a kisvárosokban és a falvakban megkezdte a Népházak felállítását, amelyek a népnevelés fontos központjai lettek. Az 1930-as években egy ideig szinte teljesen egybeolvadt az állami és a pártszervezet: a tartományi kormányzók egyúttal a helyi pártszervezet vezetői is voltak, s a párt széles körű ellenőrzést gyakorolt a közigazgatás és az államilag irányított gazdasági élet felett.

Kemálék célja kezdettől fogva az Oszmán Birodalom politikai rendszerének felszámolása és egy teljesen új, polgári és világi török nemzeti állam felépítése volt. A felszabadító háború idején nem akarták a nemzeti egységfrontot a politikai kérdések kielezésével megbontani. A végső győzelem után azonban elérkezett a politikai forradalom ideje is. Kemál 1922 őszén tekintélye, népszerűsége és hatalma tetőpontján állott. A győztes hadvezér; a rendkívüli hatalommal felruházott diktátor most sok mindent keresztülvihetett, ami később már nehezebben ment

volna. Most számíthatott a felszabadító hadsereg veteránjainak támogatására is, akik hazatérve a politikai társadalmi átalakulás kovászává váltak.

Kemál forradalma a törökök felkelése volt az oszmánok ellen – mondták akkoriban. Az új török állam alapjait már a szabadságharc éveiben lerakták. Ezt azonban sokan csak ideiglenes, átmeneti megoldásnak tekintették, amíg a főváros idegen megszállás alatt volt. Az oszmán birodalmi koncepciónak és a szultánnak még igen sok híve volt szerte az országban és magában a Nemzetgyűlésben is. A mundanyai fegyverszünet után, 1922. október 19-én az ankarai kormány megbízottja, Refet pasa bevonult Isztambulba, ahol ott volt még a szultán kormánya is. Ez a kettősség nem állhatott fenn sokáig. Midőn a szövetségesek az ankarai és az isztambuli kormányt egyaránt meghívták a békekonferenciára, Kemál elérkezettnek látta a lélektani pillanatot. 1922. november 1-én határozati javaslatot terjesztett a Nemzetgyűlés elé a világi és a vallási hatalom, a szultánság és a kalifátus szétválasztásáról és a szultánság eltörléséről. „Az Oszmán Birodalom összeomlott, új török állam született, amelyben a szuverenitás a népet illeti meg.” Az isztambuli kormány feloszlott, az utolsó szultán pedig november 17-én egy angol hadihajó fedélzetén elhagyta az országot. Az új kalifa – a szultán liberális gondolkodású unokaöccse, Abdulmecid – nem avatkozhatott többé világi, politikai ügyekbe. Beiktatásakor az imát nem arabul, hanem – első ízben az iszlám történetében – törökül mondták.

A szövetséges megszálló csapatok kivonása után a török csapatok 1923 októberében bevonultak Isztambulba. Kemál azonban megvalósította régi kedves eszméjét: az új Törökország fővárosa nem a bizánci császárok és az oszmán szultánok székhelye lett, hanem az anatóliai kisváros, Ankara. 1923. október 29-én a Nemzetgyűlés megtette az eddigiek után már logikusan következő lépést: köztársasággá nyilvánította Törökországot, amelynek első elnökévé Musztafa Kemált választották meg. A kormány elnöke Ismét pasa, a Nemzetgyűlésé pedig Fethi lett. Kemált ezután minden négy évben újraválasztották, s 15 éven át, haláláig elnöke volt a Török Köztársaságnak.

Az eddigi reformok csak az államélet legfelső köreit érintették. A középkori teokratikus államrend alapjai még érintetlenek voltak. Az ország jogrendje még az iszlám ősi vallási jogán, a Şariat-on alapult, a bíraskodás és az oktatás az ulemák kezében volt. Az új török államot tehát teljesen el kellett választani az iszlám vallás intézményeitől, amelyekkel az oszmán államszervezet egybefonódott. Kemál nem habozott, pedig legközelebbi munkatársai is óva intették az iszlám vallás és a hierarchia elleni nyílt fellépéstől. Az elnök azonban jól látta, hogy a kalifátus, valamint a kiváltságos vallási intézmények és rendek a forradalom reakciós ellenzékének a fő támaszai. Ezért 1924 márciusában törvényjavaslatot készített a kalifátus eltörléséről, amelyet a Nemzetgyűlés viharos vita után elfogadott. A kalifát és az Oszmán-ház valamennyi tagját száműzték, a Şeyh-ül-Islam tisztét megszüntették, az egyházi alapítványokat és birtokokat államosították, az iskolákat és a bírasko-

dást kivették az ulemák kezéből. 1925-ben feloszlatták a dervis-rendeket, s erősen csökkentették a mohamedán "klérus létszámát.

Ezzel megnyílt az út az iszlámhoz kapcsolódó régi oktatási és jogrendszer felszámolására. Megkezdték az egységes és korszerű világi oktatási rendszer kiépítését. Az isztambuli egyetemet újjászervezték, Ankarában pedig új egyetemet állítottak fel. A kormány jelentős összegeket költött az iskolázásra. Az oktatásügyi kiadások 1910-ben az állami költségvetés 5%-át, 1930-ban pedig már 22%-át tették ki. Új polgárjogi kódexet vezettek be a svájci mintájára, majd ezt követte a korszerű kereskedelmi és büntetőjogi kódex kidolgozása. 1930-ig az egész jogrendszert és bíraskodást átalakították. Az iszlám egyelőre megmaradt államvallásnak, de 1928-ban az erre vonatkozó paragrafust is törölték az alkotmányból. Az állam és az iszlám vallás szétválasztásával állt összefüggésben a vasárnapi munkaszüneti nap, valamint az európai időszámítási rendszer bevezetése. Átvették a decimális mértékrendszert is, s 1927-ben megtartották az első népszámlálást.

A köztársaság 1924-ben elfogadott alkotmánya általános választójogot biztosított minden 18 éven felüli férfinak. 1934-ben a nők is megkapták az általános szavazati jogot, s 1936-ban már 17 női képviselője volt a Nemzetgyűlésnek.

A nők emancipációja kedvenc eszméje volt Kemálnak már ifjúkora óta. Mint elnök most minden tekintélyét latba vetette ennek érdekében. Az európai polgári jog és a kötelező polgári házasság bevezetésével a nők jogi státusa alapvetően megváltozott, de a gazdasági és társadalmi emancipáció lassan és nehezen ment, különösen falun. A nagyobb városokban hamarosan eltűnt a fátyol a török nők arca elől, s egyre többen jelentek meg a férfiakkal együtt a társaságban és a szórakozóhelyeken. 1925-ben Kemál személyesen nyitotta meg Izmirben azt a bált, amelyen a török nők először táncoltak nyilvánosan. Az ankarai elnöki rezidenciában is gyakran rendeztek táncos összejöveteleket, amelyekre a meghívottak feleségüket is kötelesek voltak magukkal hozni. Az első hónapokban bizony Kemálnak személyesen kellett a csatamezők és a parlamenti harcok zavart és félszeg hőseit odavezetnie a petrezselymet áruló hölgyekhez.

Tulajdonképpen társadalmi-politikai demonstrációnak szánta Kemál házasságát is, hogy példát mutasson a modern házasságból. A dolog azonban balul ütött ki. Kemál a háború alatti években mostoha unokahúgával, Fikriyével élt együtt, aki ankarai háztartását is vezette. Ez azonban hagyományos jellegű kapcsolat volt: Fikriye nem lett a felesége, s a társaságban sem mutatkozott. 1922 szeptemberében a felszabadított Izmirben ismerkedett meg egy ottani kereskedő lányával, Latifével, aki Franciaországban járt egyetemre, tökéletesen beszélt angolul és franciául, s igazi művelt, modern nő volt. Latife előbb a titkárnő és a tolmács szerepét töltötte be a Gázi mellett, aki 1923 elején feleségül vette őt. Latife lett a çankayai ház társaséletének központja, s minden politikai útjára elkísérte férjét. Azonban hamarosan nézeteltérésekre került sor közöttük. Kemál nagy barátja volt a női nemnek, szabad óráiban szívesen szórakozott hölgytársaságban, életmódjába, terveibe és

cselekedeteibe azonban nem tűrt semmiféle beavatkozást a nők részéről. Latife pedig ilyesmivel próbálkozott. Kemál 1925-ben elvált tőle.

A társadalmi élet modernizálásának másik fontos lépése a hagyományos török ruházatkódás megreformálása volt. Kemál állandóan agitált az európai viselet mellett, s ő maga mindig modern polgári ruhában járt. Országszerte nagy megdöbbenést keltett azonban, midőn 1925 augusztusában az egyik elmaradott és fanatikusan vallásos vidék központjában, Kastamonuban, a hagyományos fez vagy kalpak helyett panamakalapban jelent meg, s nagy beszédet mondott a fez mint az iszlám ortodoxia és a maradiság szimbóluma ellen. A fez egyébként nem volt valamiféle ősi muzulmán viselet, mert csak a XIX. század elején váltotta fel a nehézkes turbánt. A török igazhívók azonban ragaszkodtak hozzá, s végül is törvényben kellett eltiltani viselését.

Kemál kezdettől fogva nagy súlyt helyezett a kulturális forradalom kérdéseire. Többször emlegette barátainak, hogy a szabadságharc befejezése után legszívesebben kultuszminiszter lenne. Mint elnök szerette magát a török nemzet nevelőjének, tanítójának nevezni.

A törökök az arab írást használták, amely nehezen alkalmazkodott nyelvük hangrendszeréhez, s megtanulása komoly és hosszú munkát igényelt. Ez a körülmény a török nép nagy részét kizárta az írásbeli kultúra köréből. Egy- más mellett élt egy írott hivatalos és irodalmi nyelv, amelyet nem beszéltek, s a népnyelv, amelyen nem írtak. E kettősség felszámolására Kemál állami bizottságot szervezett azzal a feladattal, hogy dolgozza ki a latin íráson alapuló új török ábécét. Maga is állandóan részt vett a bizottság ülésein. A szakértők szerint az új írásra való áttérés legalább öt évet vett volna igénybe, s ezalatt mindkét írást használni és tanítani kellett volna. Kemál ezt lehetetlennek tartotta, s kijelentette, hogy az átmenet vagy megvalósul három hónap alatt, vagy soha.

A török ábécé elkészült, s Kemál felcsapott tanítónak. Az elnöki palotában új bútordarab jelent meg: a fekete tábla, s a Gázi személyesen mutatta be az új írást minden vendégének, valamint a meghívott politikai vezetőknek, tisztviselőknek és pedagógusoknak. Isztambul parkjaiban a népet is tanította. 1928 őszén az elnök első rádióbeszédében bejelentette az új írás bevezetését. Az átmenetre három hónapot adtak. Ennek elteltével minden könyv és újság latin betűvel jelent meg, s minden iskolában az új írást oktatták, amelynek ismeretéből valamennyi 40 éven felüli török állampolgárnak államvizsgát kellett tennie. Egy egész nemzet beült az iskolapadba, s egy éven belül több, mint egymillió diplomát adtak ki. Kemál a külföldet is felkérte, hogy ezentúl a török hely- és személyneveket az új török írásmód szerint használják.

A következő lépés: az irodalmi nyelv közelebb hozása a népnyelvhez, s megtisztítása az évszázadok során ráragadt arab és perzsa szavaktól és strukturális elemektől. Kemál a nyelvújítási mozgalmat is személyesen irányította. Részt

vett az újonnan alapított Nyelvtudományi Társaság ülésein, szótárakat és nyelvészeti kézikönyveket tanulmányozott. Nyelvújító buzgalmában kissé túl is lőtt a célon: egy időben sokan nem értették beszédeit, mert annyira tele voltak új, mesterkélt szavakkal. De végül is lemondott a szélsőséges purizmusról, és visszatért a nyelvújítás egészséges mértékéhez

Hasonló érdeklődést tanúsított a történeti kutatások iránt is, hiszen a történeti tudatnak igen fontos szerep jutott az új török nemzet kialakításában. Az iszlám és az Oszmán Birodalom története teljesen háttérbe szorította a török nép történetét, amellyel korábban senki sem foglalkozott. Ezért Kemál országos mozgalmat szervezett a török nép eredetének és ősi civilizációjának kutatására, s annak megállapítására, hogy milyen helyet foglal el a török civilizáció az emberiség történeti fejlődésében. Megalapította a Történelmi Társulatot, s 1932-ben nagy történeti kongresszust rendezett Ankarában. Az elnököt éveken át a nyelvészek és történészek hada vette körül, a sok kiváló szakember mellett elkerülhetetlenül néhány sarlatán is. Asztalánál, a hagyományos esti ivászatokon most nem politikai, hanem történeti és nyelvészeti kérdésekről folyt a szenvedélyes vita. A mozgalomba nem kevés dilettantizmus és túlzás vegyült, de egészében véve nagymértékben hozzájárult a modern török nemzet kialakulásának és öntudatosodásának folyamataához.

1934-ben törvényt hoztak arról, hogy ezentúl minden töröknek legyen családi neve. Egyúttal eltöröltek minden hagyományos címet és méltóságot. Kemál is letette a pasa és a Gázi címet, s az *Atatürk*, „a törökök atyja” nevet vette fel. Történetünk szereplői ettől kezdve új néven jelennek meg: Ismet – két győztes csatájának helye után – *Inönü*, Rauf *Orbay*, Ali Fuad *Cebesoy*, Refet *Bele*, Fethi *Okyar*, Fevzi *Çakmak*, Dr. Adnan pedig *Adivar* lett.

Ezek voltak a kemáli forradalom legfontosabb mozzanatai. Az elmondottakból látható, hogy a politikai átalakulás valóban gyökeres és mélyreható volt. Az Oszmán Birodalom helyét egy polgári nemzetállam foglalta el, amelynek neve 1923 óta hivatalosan is *Türkiye*, Törökország. Megindult és nagy lépésekkel haladt előre egy új, európai jellegű és korszerű török civilizáció kialakulása. A társadalmi reform elsősorban az életmódot és a szokásokat érintette, a társadalom alapvető struktúráján és termelési viszonyain nem sokat változtatott. De azért ezen a téren is történt valami. A legfontosabb volt a parasztok által fizetett tized – az *Öşür* – eltörlése 1925-ben. Az állam részéről ez nagy áldozat volt, hiszen ebből eredt bevételeinek közel 40%-a. A közterheket a szegényparasztság válláról inkább a tehetősebb városi rétegekre és a nagybirtokosokra rakták át. Törvényeket hoztak a szegényparasztság földhöz juttatásáról is. Az állam 1938-ig mintegy egymillió hektár földet osztott ki. A feudális eredetű földbirtokmegosztás azonban fennmaradt. A parasztságnak közel fele nem rendelkezett földtulajdonnal, hanem bér munkásként vagy részes művelőként dolgozott a nagybirtokosok földjein.

A társadalom gyökeres átalakításához természetesen nem évek hanem évtizedek kellettek. A nagyobb városokban az 1930-as években már európai stílusú társadalmi élet pezsgett. Anatólia fennsíkjának eldugott falvaiba és kisvárosaiba azonban csak lassan hatolt be az új életforma. A nagy áttörés azonban megtörtént; Musztafa Kemál Atatürk vezetésével polgári forradalom ment végbe Törökországban.

VÁLSÁG ÉS KONSZOLIDÁCIÓ

A sikerek azonban nem születtek harc és nehézségek nélkül. Néhány év alatt az újítások és változások egész sora záporozott a felkészületlen, mozdulatlan török társadalomra, az anatóliai parasztra, akinek az évszázadok hosszú során át alapmagatartásává vált a világ változhatatlanságába való fatalista belenyugvás. Ahogy a forradalmi átalakulás előrehaladt, úgy erősödött a hagyományos és reakciós erők ellenállása, de úgy növekedett az ellenzék magán a mozgalmon, a Néppárton belül is.

A reakció fő erejét az iszlám egyházi hierarchiája és a dervis-rendek alkották, amelyeket igen érzékenyen érintett a politikai reform. Széles tömegbázisuk volt az írástudatlan és fanatikusan vallásos parasztság, de még a kisvárosok lakossága körében is. A reakció a Nemzetgyűlésben is támadást indított Kemál ellen. 1922 végén a választójogi vitában javaslatot terjesztettek elő, hogy csak annak az állampolgárnak legyen választójoga, aki a jelenlegi országhatárok között született, vagy legalább öt évig lakott egy helyben. Ezzel a Gázi elvesztette volna politikai jogait. Kemál erre ellenfelei szemébe vágta, hogyha ő az elmúlt öt évben egy helyben ült volna, akkor most nem lenne Törökország és nem lenne Nemzetgyűlés.

A Néppárton belüli ellenzék nem magát az átalakulást, hanem annak módszereit és viharos gyorsaságát kifogásolta, s túl nagynak vélte Kemál személyi hatalmát. Ide tartoztak a mozgalom alapítói is, akik a középkori jellegű török társadalomban nyugati típusú demokráciáról, békés és lassú evolúcióról ábrándoztak. 1924 őszén nyílt szakításra került a sor: mintegy 30 képviselő – élükön Rauffal, Refettel, Ali Fuaddal, Kiazim Karabekirrel és Dr. Adnannal – kilépett a Néppártból és megalapította a Köztársasági Haladó Pártot. Decentralizációt és helyi önkormányzatot hirdettek, az iszlám vallás nagyobb tiszteletben tartását kívánták, s Kemált a pártok feletti, semleges elnök pozíciójában szerették volna látni. A reakciós erőktől azonban a leghatározottabban elhatárolták magukat.

1925 februárjában felkelés robbant ki Anatólia keleti végein, a feudális viszonyok között élő, fanatikusan vallásos kurd törzsek körében. A felkelést az angolok szították, akik Moszul miatt vitában álltak Törökországgal. A dervis Said sejk kibontotta a kalifa zöld lobogóját, és harcba indult a szent törvény visszaállításaért. A reakció arra számított, hogy egész Anatóliában csatlakozni fognak a kurdokhoz, de tévedett. A török nemzeti öntudat erősödését mutatja, hogy bár

Kemál vallásellenes intézkedéseit a közvélemény zöme helytelenítette, senki sem támogatta a kurdokat.

A kurd felkelést Fethi miniszterelnök helyi jelentőségűnek ítélte, a Néppárt azonban rendkívüli intézkedéseket sürgetett. Kemál is elérkezettnek látta az időt, hogy csapást mérjen a reakciós erőkre és korlátozza a megerősödött ellenzékét, amelynek tevékenysége – szándékai ellenére is – az ellenforradalmat bátorította. Fethi lemondott, s a kormány élére visszatért Ismet két évre kivételes hatalmat kapott a Nemzetgyűléstől.

A kurd felkelést áprilisban leverték. A kurd kérdés azonban még hosszú évekig sok gondot okozott a török kormánynak, mert állandóan újabb és újabb felkelések lobbantak fel.

A kormány ezután erélyesen lépett fel a reakcióval és az ellenzékkel szemben. A rendkívüli „Függetlenségi Bíróságok” néhány halálos ítéletet is hoztak, s több ellenzéki lapot betiltottak. 1925 nyarán feloszlatták a Haladó Pártot. Még inkább elmérgesedett a helyzet 1926 nyarán, midőn összeesküvést szőttek az Izmirbe látogató Kemál meggyilkolására. Ebben részt vettek a volt Egység és Haladás Bizottság egyes vezetői is. Az összeesküvést egy nappal az elnök érkezése előtt leleplezték. A Függetlenségi Bíróság nemcsak az összeesküvőket fogta perbe hanem a volt ellenzéki vezetőket is. Az összeesküvőket kivégezték, a haladó párti képviselőket azonban a kormány közbenjárására részben felmentették, részben külföldre száműzték – köztük Raufot és Adnant is.

Az erélyes lépések elhallgattatták a politikai átalakulás ellenzőit. A kormány kivételes hatalmát ugyan még 1929-ig fenntartották, de a helyzet lassan konszolidálódott. A kivételes hatalmat végül már nem az ellenforradalmi reakció, hanem a szocialista munkásszervezkedés elfojtására és az illegális Kommunista Párt üldözésére használták fel.

A polgári forradalom első szakasza lezárult. Kemál 1927 októberében a Néppárt kongresszusán hat napig tartó hatalmas beszédben tekintette át a felszabadító háború és a forradalom történetét és eredményeit. A konszolidáció azonban egyelőre csak átmenetinek bizonyult. Az 1929-es világgazdasági válság felszínre hozta az új Törökország megoldatlan szociális problémáit. A kormányrendszerrel való elégedetlenség országszerte egyre nyíltabban jelentkezett. Kemál úgy vélte, hogy a forradalom kezdeti szakaszában és a válság éveiben szükséges egypártrendszer és személyi hatalom már nem biztosíthatja a további egészséges belpolitikai fejlődést. „Ifjú korom óta olyan rendszer híve vagyok, amely megengedi a nemzeti ügyek szabad vitatását a parlament és a nép előtt” – írta barátjának, Fethinek – aki 1925 óta párizsi követ volt –, s 1930 nyarán hazahívta őt azzal a kéréssel, hogy szervezzen egy nyugati típusú ellenzéki pártot. „Liberális rendszert akarok magam után hagyni” – mondotta, s 60–70 helyet ígért az új pártnak a Nemzetgyűlésben.

Fethi megalakította a Szabad Köztársasági Pártot a gazdasági liberalizmus és a közélet demokratizálásának programjával. Mikor hozzáfogtak a párt országos szervezéséhez, kellemetlen meglepetésben volt részük. Az 1925 óta meghúzódó reakciós erők egyszerre megélénkültek, s a párt tömeggyűlésein viharos demonstrációkat rendeztek az egész rendszer, a forradalom vívmányai ellen. Izmir környékén valóságos dervislázadásra került sor. Fethi nyugati típusú demokráciát hirdetett, Anatólia vakbuzgó parasztsága viszont a kalifátus visszaállítóját és az iszlám védőjét vélte megtalálni az új pártban az „istentelen köztársasággal” szemben. Néhány hónapi kísérletezés után maga az alapító oszlatta fel a pártot. Megismétlődött tehát az 1924–25-ös tapasztalat. Az elmaradott török társadalom sajátos viszonyai között egy nyugati típusú demokratikus ellenzéki párt nem a haladás és a demokrácia kisszámú híveit tömöríti maga köré, hanem – akarata ellenére – mozgósítja az ellenforradalom és a maradiság konzervatív, reakciós erőit, amelyek csak visszavonultak, de nem semmisültek meg. Maradt tehát továbbra is az egypártrendszer, de Kemál alaposan újjászervezte a Néppártot, amely az utóbbi években meglehetősen elvesztette kapcsolatait a néppel. Nagyszámú szakértő kíséretében három hónapos körutat tett az országban, s tanulmányozta a nép gazdasági helyzetét, szociális problémáit és igényeit. A tapasztalatok alapján alakította ki a Néppárt új akcióprogramját, szervezetét és munkastílusát, a hangsúlyt a falvak és kisvárosok dolgozó népe körében végzendő mindennapi gazdasági, szociális és kulturális nevelő, felvilágosító és szervező munkára helyezve.

A nagy gazdasági válság ráirányította a figyelmet az új Törökország egy alapvető ellentmondására. A gyökeres és gyors politikai változást, az életforma és a közéleti szokások modernizálódását nem kísérte megfelelő gazdasági fejlődés, a termelési viszonyok és a gazdasági-társadalmi struktúra alapvető átalakulása. Kemálék a nyugati típusú polgári állami-politikai felépítményt nem fejtett, vagy akárcsak fejlődő kapitalista gazdaságra és polgári társadalomra építették, hanem egy elmaradott és mozdulatlan, hagyományos jellegű gazdasági-társadalmi struktúrára. Ez az ellentmondás most már az egész rendszer további létét veszélyeztette, ezért sürgősen fel kellett számolni. Kemál és a Néppárt az 1930-as években erre a feladatra összpontosította figyelmét.

Az új Törökország igen elmaradott gazdaságot örökölt, amelyben ráadásul a 11 évig tartó állandó háború is nagyban pusztította az amúgy is gyengén fejlett termelőerőket. A görögök kitelepülésével a társadalom gazdaságilag legfejlettebb, legmozgékonyabb rétege tűnt el. A békeszerződés megszüntette a nyugati hatalmak gazdasági ellenőrzését és befolyását, de az ország gazdasági fejlődése az 1920-as években nem indult meg. A modern gazdasági növekedés legfontosabb előfeltételei és tényezői nem voltak adva a török gazdaságban és társadalomban, amelyet a termelőerők alacsony fejlettségi szintje, a tőkének, a szakemberek, vállalkozók és a korszerű technikai ismeretek hiánya jellemezett. A külföldi tőke nagy része kivonult a török gazdaságból, s két évtizedig nem is igen vállalkozott komolyabb be-

fektetésekre. Kemálék hangsúlyozták, hogy nem ellenségei a külföldi tőkének és vállalkozásnak, s készek elfogadni minden tudományos, technikai és gazdasági segítséget, amely nem veszélyezteti az ország függetlenségét, és nem jelent imperialista agressziót.

Mivel a belső gazdasági tényezők hiányoztak, vagy igen gyengék voltak, a hazai kapitalizmus nem vállalkozott komolyabb beruházásokra, nagyobb mennyiségű külföldi tőke és egyéb termelési tényezők igénybevételére pedig nem volt lehetőség, s ezt kerülni is akarták – Kemálék számára csak egy járható út maradt: az állam aktív és tervszerű közreműködése az iparosításban és a gazdasági növekedés megindításában. Törökország az 1930-as években elsőnek lépett arra az útra, amelyen a második világháború után a „harmadik világ” elmaradott országainak egész sora követte.

Kemálék 1930–31-ben kidolgozták a Néppárt és a kormány új gazdaságpolitikájának alapelveit. Az új gazdasági rendszert „etatizmusnak” nevezték. Az elmaradott török gazdaság fejlesztése olyan nagyarányú beruházásokat és oly átfogó szervezést kívánt, amelyet az egyéni vállalkozás nem volt képes elvégezni, ezért az állam vállalta ezt a feladatot. Az „etatizmus” sajátos török gazdasági rendszer – hangsúlyozta Kemál –, amely mind a nyugati liberális kapitalizmustól, mind a szocializmustól különbözik. Az új török rendszer lényegében kapitalista gazdaság volt, a magánvállalkozás fennmaradt, sőt kiterjedt, a gazdaság dinamikus, kiemelkedő stratégiai fontosságú szektora azonban az állami szektor volt. Az új állam szegényes erőforrásait az 1920-as években lekötötték a korszerű polgári államparátus, az iskolarendszer és a közegészségügyi hálózat kiépítésével kapcsolatos jelentős kiadások. Az 1930-as években azonban az állam egyre jelentősebb összegeket fordított gazdasági célokra. Államosították a kikötőket, a hajózást és a bányákat. Az állam bankokat, ipari és kereskedelmi vállalatokat alapított. A fősúlyt az infrastruktúra (közlekedési hálózat, korszerű urbanizáció) felépítésére és az iparosításra helyezték. 1933-ban ötéves állami gazdaságfejlesztési tervet dolgoztak ki. Ennek során 1934 és 1939 között 100 millió fontot fektettek be új ipari üzemek alapításába. A hangsúlyt a hazai nyersanyagokat feldolgozó könnyűipari ágazatokra fektették, s lehetőleg az elmaradott agrárvidékre telepítették a gyárakat. Az 1936–37-ben kidolgozott második ötéves terv újabb 112 milliós állami ipari beruházást irányzott elő.

Az új „etatista” gazdaságpolitika célkitűzéseit és alapelveit Kemál dolgozta ki, a gyakorlati végrehajtást pedig gazdasági szakminisztere, Celal Bayar irányította. Jelentősebb külső támogatást csak a Szovjetuniótól kaptak, amely 1932-ben 8 millió dolláros kamatmentes hitelt nyújtott Törökországnak. A szovjet gépek és berendezések, valamint gazdasági-műszaki szakemberek jelentős szerepet játszottak az első ötéves terv megvalósításában. A második ötéves tervben már a nehéziparra és az alapanyag-termelésre helyezték a fősúlyt. Törökország iparosítása az 1930-as években elég jelentős eredményeket ért el. Elhanyagolták azonban a me-

zőgazdaság fejlesztését, s ez nagyban fékezte a gazdasági növekedés ütemét. A 30-as évek vége felé egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy elmaradott technikájú, alacsony termelékenységű, primitív mezőgazdasággal a modern iparosítást sem lehet sikeresen továbbfolytatni.

Az állam erőfeszítéseinek eredményeképpen Törökországban az 1930-as években – egyelőre még nem túl gyors ütemben – megindult a modern gazdasági növekedés folyamata. 1929 és 1938 között az egy főre eső nemzeti jövedelem évente átlagosan 1,2%-kal növekedett, ami azt jelentette, hogy a 20-as évek stagnálása véget ért, s a török gazdaság a fejlődés útjára lépett. A hagyományos török agrártársadalomban lassan kialakultak a kapitalista társadalom alapvető osztályai: a burzsoázia és az ipari proletariátus, s egyre jobban kibontakozott e két osztály egymással vívott harca. Az 1930-as években ennek megfelelően egyre inkább ki-domborodott a török rendszer alapvetően burzsoá jellege.

Az 1930-as években Kemál egyre inkább visszavonult a közvetlen belpolitikai tevékenységtől. Figyelmét a kulturális forradalom és a nemzetközi politika kérdései kötötték le. Az új Törökország a két háború között fontos tényezője Délkelet-Európa és a Közel-Kelet békéjének. Kemál külpolitikájának alapelve: lemondás minden területi revízióról és terjeszkedésről, békés viszony, együttműködés az utódállamokkal, s valamennyi szomszédos országgal. „Én macedóniai vagyok, de még sincsenek területi követelésem” – mondotta egy magyar diplomatának, aki a magyar revíziós külpolitikáról beszélt neki. Kibékült és szerződést kötött Görögországgal. 1930 őszén már barátként fogadta az egykori nagy ellenfelet, Venizeloszt. Irakkal és Iránnal békés úton rendezte a határvitákat. Baráti kapcsolatokat épített ki és szerződéseket kötött a balkáni országokkal. 1934-ben egyik kezdeményezője és aláírója volt a Balkán-paktumnak.

Mindvégig fenntartotta a baráti és szövetségi viszonyt a Szovjetunióval, amellyel 1925 decemberében semlegességi és meg nem támadási egyezményt kötött. Sztálint nagyra becsülte mint igazi realistát, s a XX. század egyik legnagyobb politikusának tartotta. Határozottan visszautasította viszont Ciano olasz külügyminiszter ajánlatát, hogy közeledjék a tengelyhatalmakhoz. Olaszországgal szerződése volt, de a 30-as években viszonyuk egyre feszültebbé vált, különösen midőn a Duce nagyhatalmi étvágyában Kisázsia délnyugati részére is szemet vetett. Többször gúnyosan nyilatkozott az egyenruhában parádézó Mussoliniról, miközben ő – korának egyik legnagyobb hadvezére – civilben járt. Egyszer azonban mégis egyenruhát öltött. Éppen az olasz követ volt nála, s az Antalyara vonatkozó olasz igényekről beszélt. Kemál elnézést kért és kiment a szobából. Hamarosan marsalli egyenruhában tért vissza. „Kérem, most folytassa” – mondta a követnek, így jelezve, hogy kész fegyverrel megvédeni hazáját az olasz igényekkel szemben. Belügyminisztere és pártja jobbszárnyának vezetője, Recep Peker egyszer Olaszországban járt, s útijelentésében lelkesen írt a fasiszta rendszerről, amelyhez ha-

sonló rezsim bevezetését javasolta Törökországban is. Kemál e szavak kíséretében adta vissza a jelentést: „Mindezt megteheti majd, ha én meghaltam”.

1936-ban Törökország javaslatára az érdekelt hatalmak a montreux-i egyezményben újra rendezték a tengerszorosok helyzetét. A szabad hajózás fennmaradt, de Törökország jogot kapott a partvidék megerősítésére. Kemál utolsó éveiben az iskenderuni szandzsák kérdésére összpontosította figyelmét. Ezt a területet az angolok és franciák az 1918-as fegyverszünet után megszállták, s a békeszerződés függőben hagyta a problémát. Kemál tárgyalások útján elérte, hogy Iskenderun (Hatay) előbb autonómiát kapott, majd a népszavazás eredményeképp 1939-ben végleg visszakerült Törökországhoz.

Akkoriban sokan bírálták a kemáli rendszert az európai demokrácia szemzőgéből. Kifogásolták az egypártrendszert, Kemál nagy személyi hatalmát, s az időnként jelentkező autokratikus, sőt diktatórikus módszereket. A kemáli rendszer azonban sem céljában, sem tartalmában, sem formájában nem volt diktatúra, s alapvetően különbözött Európa akkori – fasiszta jellegű – diktatúráitól. Kemál a vérmérsékletéből fakadó diktatórikus hajlamokat főleg közvetlen környezéteivel szemben érvényesítette és nem az országos politikában. Politikai meggyőződésénél fogva demokrata volt, s Törökországban nyugati típusú polgári demokráciát kívánt felépíteni. Ez azonban nem ment könnyen és egycsapásra. Az elmoradott, konzervatív török társadalomban néhány év alatt az alapvető politikai és társadalmi változások egész sorát kellett végrehajtani anélkül, hogy ennek belső társadalmi feltételei érettek lettek volna, s a polgári demokrácia erői komolyabb mértékben kialakultak volna. Nemcsak a feudális és klerikális reakcióval kellett megküzdeni. Sokkal fontosabb tényező volt a parasztság tömegeinek ellenállása, idegenkedése a változásokkal szemben. A forradalom legfontosabb lépéseit nem a nagy néptömegek aktív közreműködésével és támogatásával, hanem jórészt azok ellenére, ellenállásuk leküzdésével kellett végrehajtani. Ilyen körülmények között szükségszerű volt az erős, központosított politikai hatalom, a hangsúlyozott tekintélyi uralom, hiszen a török társadalom évszázadokon át ehhez volt szokva, s nem volt semmi tapasztalata az európai politikai formákkal kapcsolatban. Kemál hosszú távon, a fejlődés távlati perspektíváját illetően, demokrata volt; rövid távon, a forradalmi átalakulás kritikus szakaszában, azonban nem riadt vissza diktatórikus módszerek alkalmazásától. Másfél évtizedes uralma alatt határozott tendencia mutatkozott a liberalizálódás, a demokratizálódás irányában, ha nem is túl gyorsan, s nem is sok konkrét eredménnyel. Mindenesetre ezek az évtizedek készítettek elő a török társadalmat egy korszerűbb, polgári politikai rendszerre és életformára.

Ezt az új életformát utolsó éveiben már Kemál is látta kibontakozni maga körül. Új nemzedék nőtt fel, amely rajongó tisztelettel vette körül az új Törökország megalapítóját. Atatürk azonban egyre magányosabb, fáradtabb és betegbb már ekkoriban. Ez a hatalmas energia is felörlődött, elégett a szabadságharc és

a forradalom küzdelmeiben, amelyeknek szinte minden lépését és mozzanatát maga tervezte és irányította.

Család nem volt körülötte. Gyermekei nem voltak. A sikeres államférfit, a férfias, érdekes egyéniséget természetesen körülrajongták a nők, nemcsak a törökök, hanem a külföldiek is, a diplomata feleségektől a viharos pályafutásán akkoriban debütáló Zsa-Zsa Gáborig. Szívéhez azonban nevelt leányai álltak legközelebb. Ezek hadiárva lányok voltak, akiket házában nevelt és taníttatott. Felnőve ők gondoskodtak róla, ők vittek fényt magányos napjaiba. Iskoláik végeztével azonban szétszéledtek. Kemál mindegyikükből modern nőt nevelt: tanárt, tudóst vagy éppen pilótát.

A régi baráti kör is elmaradozott mellőle. A régi harcostársak az évek során elhidegültek, sőt szembe is fordultak vele. Helyüket újak foglalták el, ezek azonban már nem barátok, hanem csodálók és tisztelők, s nemegyszer talpnyalók és intrikusok is. A çankayai estéken már nincs bírálat, nincs szenvedélyes, őszinte vita, mint a felszabadító háború nagy napjaiban, amikor – Halide Edip szavaival – „úgy éltünk, mint egy újonnan alapított vallási rend tagjai a kezdetek túlzott puritanizmusában”. A régi napokból csak egy dolog maradt meg: a raki, az erős török ánizspálinka, amely egyre nagyobb mennyiségben fogyott a hajnalba és reggelbe nyúló összejöveteleken, s lassan szétmarta Atatürk szervezetét, tönkretette máját.

Az 1930-as évek közepén egyre inkább mutatkoztak a betegség tünetei. Egyre gyakrabban vesztette el uralmát idegei felett, emlékezete egyre romlott, mindinkább erőt vett rajta a kiábrándultság, a fáradtság. 1937–38 telén a betegség ágynak döntötte. Nyáron még talpra állt néhány hétre, s aktívan részt vett az iskenderuni válság rendezésével kapcsolatos tárgyalásokban. A kilikiai utazás azonban erősen megviselte, és augusztusban ismét ágynak dőlt. Előbb az isztambuli kikötőben horgonyzó jachtján ápolták, majd átvitték a Dolmabahçe palotába. Még készült a köztársaság 15. évfordulójának ünnepségeire és az új Nemzetgyűlés megnyitására, de már nem lehetett egyiken sem jelen. Intézkedéseket tett, hogy a régi harcostársat, Ismet İnönüt válasszák meg utódául, bár az utolsó hónapokban komoly nézeteltérések voltak, amelyek miatt İnönü a miniszterelnökségről is lemondott.

1938. november 6-án kelt fel utoljára. Azután elvesztette eszméletét, s november 10-én reggel meghalt. Isztambul népe három napon és három éjjelen át vonult el ravatala előtt. Hadihajó vitte koporsóját Izmirbe, ahol áttették az elnöki vonat szalonkocsijába. Éjszaka volt, mikor Atatürk utolsó útjára indult Anatólia végtelen pusztáin és fennsíkján át, Ankara felé. A vasút mentén égő fáklyákkal sorakozott fel Anatólia parasztsága. „Ata! Ata!” – kiáltozták, amerre a vonat elhaladt. Egy újjászületett, életerős nemzet búcsúzott „a törökök atyjától”.

IRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Atatürk életének és forradalmának ma már könyvtárnyi terjedelmű szakirodalma van. A magyar nyelven is hozzáférhető két életrajz – *D. Mikusch* németből fordított könyve: *Kemal Atatürk. Félévszázad Törökország történetéből.* Bp. 1937. és *Kerekesházy József: Az igazi Kemál. Egy köztársaság születése.* Bp. 1943. – nem a történeti hűség igényével készült, s ma már mindkettő felett teljesen eljárt az idő. A török nyelvű irodalom a magyar olvasó számára nehezen hozzáférhető. Ezért főleg a nagy világnyelveken megjelent munkák közül válogattuk ki azokat a címeket, amelyeket a téma iránt. érdeklődőknek a figyelmébe ajánlhatunk. Különösen angol és orosz nyelven áll rendelkezésünkre igen gazdag és színvonalas szakirodalom.

A kérdés teljes irodalmának jegyzéke megtalálható *O. M. Derusoy* és *M. M. Gökman: Atatürk ve devlimeri bibliyografyasi.* Ankara 1957., valamint *A. K. Szvercsevszkaja – T. P. Csermak: Bibliografija Turcii, 1917-1958.* Moszkva 1959. c. bibliográfiáiban.

Atatürk részletes életrajza, amelyet a török történészek munkaközössége dolgozott ki, az Islám Ansiklonesi 10. füzeteként jelent meg 1946-ban Isztambulban. Ezt az életrajzot 1961-ben angolul, 1963-ban pedig franciául és németül is kiadták Ankarában. Igen jó és részletes a legújabb életrajz *Lord Kinross* tollából: *Ataturk. A biography of Mustapha Kemal, father of modern Turkey.* New York 1965. A korábbiak közül olvasásra ajánlhatjuk *W. Sperco* könyvét: *Mustapha Kemal Atatürk, créateur de la Turquie modeme (1881-1938).* Paris 1958.

Fontos forrásai a török forradalom történetének Atatürk beszédei, amelyek 3 kötetben jelentek meg: *Atatürk'ün Söylev ve Demecleri.* Istanbul 1945-1959. Orosz nyelvű válogatás: *M. K. Atatürk: Izbrannije recsi i vizstuplenija.* Moszkva 1966. Atatürk 1927. október 15. és 20. között elmondott nagy beszédének a szövege (Nutuk. I-II. k. Ankara 1950-1952.) megjelent angolul (*A Speech Delivered by Ghazi Mustapha Kemal, President of the Turkish Republic, October 1927.* Leipzig 1929.) és németül is (*Die neue Türkei 1917-1927.* I-III. k. Leipzig 1928-1929.) Az események egykorú szereplőinek visszaemlékezései nagy számban jelentek meg török nyelven. Olvasásra ajánljuk a török nőmozgalom alapítójának, *Halide Edip*nek angol nyelvű munkáit: *Memoirs.* London 1926.; *The Turkish Ordeal.* London 1928.; *Turkey Faces West.* New Haven 1930.; *Conflict of East and West in Turkey.* Lahore 1935.

Az oszmán Reformokra, a kemáli forradalom előzményeire és problémáira vonatkozóan kitűnő *B. Lewis: The Emergence of Modern Turkey.* London 1961. Az általános igényű összefoglalások közül a következő munkákat érdemes tanulmányozni: *A. F. Miller: Kratkaja isztorija Turcii.* Moszkva 1948.; *W. Sperco: Turcs d'hier et d'aujourd'hui. D'Abdul-Hamid à nos jours.* Paris 1961.; *R. Peters: Die Geschichte der Türken.* Stuttgart 1961. és *L. S. Stavrianos: The Balkans since 1453.* New York 1958.

Az Oszmán Birodalom belső állapotairól jó leírást nyújtanak az egykorú magyar orientalista és közgazdász, *Strausz Adolf* írásai, főleg: *Az új Balkán-félsziget és a Török Birodalom. Politikai, gazdasági tanulmány.* Bp. 1913. Az ifjútörök mozgalomra *E. E. Ramsaur: The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908.* Princeton 1957. Az első világháborúra *A. Enzin Yalman: Turkey in the World War.* New Haven 1930. és *E. F. Ludsvejt: Turcija v godi Pervoj mirovoj vojni 1914-1918 gg. Vojenno-polityiceszkij ocserk.* Moszkva 1966. A török népi nacionalizmus kialakulására és ideológiájára *Ziya Gökalp: Turkish Nationalism and Western Civilization.* London 1959.; *U. Heyd: Foundations of Turkish Nationalism. The Life and Teachings of Ziya Gökalp.* London 1950.; *G. G. Berthe: Le nationalisme turque.* Paris 1921.

A kemali forradalom, illetve a Török Köztársaság történetére vonatkozó fontosabb összefoglaló munkák: *Histoire de la République Turque.* Istanbul 1935.; *Geschichte der Türkischen Republik.* Istanbul 1935.; *E. Z. Karal: Türkiye Cumhuriyeti tarihi (1918-1953).* Istanbul 1959.; – *A. M. Samszutgyinov: Tureckaja reszpublika. Kratkij ocserk isztorii. 1923-1961.* Moszkva 1962. és

Novejsaja isztorija Turcii. Moszkva 1968.; *D. Robinson*: The First Turkish Republic. A Case Study in National Development. Cambridge: Mass. 1963.; *E. Bisbee*: The New Turks. Pioneers of the Republic, 1920–1950. Pittsburg 1951.; *G. Lewis*: Turkey. London 1955.; *Tekin Alp*: Le Kemalisme. Paris 1937.; *M. Bourgeois*: La Turquie d'Atatürk. Paris 1936.; *K. Ziemke*: Die neue Türkei. Politische Entwicklung 1914–1929. Berlin-Leipzig 1930.; *A. F. Miller*: Ocserki novejszej isztorii Turcii. Moszkva–Leningrád 1948.

A török nemzeti mozgalom kezdeteire és a felszabadító háborúra: La guerre de l'indépendance turque. Ankara 1937.; *E. B. Sapolyo*: Kemal Atatürk ve Millî Mücadele tarihi. Istanbul 1958.; *A. M. Samszutgyinov*: Nacionalno-oszvbogyityelnaja borba v Turcii 1918–1923 gg. Moszkva 1966.; *N. G. Korszun*: Greko-tureckaja vojna 1919–1922 gg. Moszkva 1950.; *E. D. Smith*: Origins of the Kemalist Movement. Washington 1959.; *E. G. Mears*: Modern Turkey. New York 1924.; *G. G. Berthe*: La nouvelle Turquie. Paris 1924.

A török forradalom belső társadalmi és politikai kérdéseire: *D. E. Webster*: The Turkey of Atatürk. Social Process in the Turkish Reformation. Philadelphia 1939.; *Nuri Eren*: Turkey Today and Tomorrow. An Experiment in Westernization. London 1963.; *P. Stirling*: Turkish Village. London 1965.; *H. Fischer*: Die neue Türkei und der Islam. Kulmbach 1932.; *U. Heyd*: Language Reform in Modern Turkey. Jerusalem 1954.; *T. Demiray*: Türkiyede son 50 yıllık iç politika. Istanbul 1955.

A gazdasági fejlődés kérdéseire: *Z. I. Herschlag*: Turkey. An Economy in Transition. The Hague 1958.; *O. Conker – E. Witmeur*: Redressement économique et industrialisation de la nouvelle Turquie. Paris 1937.

Kemal külpolitikájára: *N. N. Howard*: The Partition of Turkey. A Diplomatic History 1913–1923. New York 1966.; *Sz. I. Kuznyecocva*: Usztanovlenyje szovjetszko-tureckih otnosenij. Moszkva 1961.; *P. Mojszejev – Ju. Rozalijev*: K isztorii szovjetszko-tureckih otnosenij. Moszkva 1956.; *H. W. Hartmann*: Die auswärtige Politik der Türkei 1923–1940. Zürich 1941.; *E. R. Vere Hodge*: Turkish Foreign Policy 1918–1948. Geneva 1950.

A török nevek helyesírásáról és kiejtéséről. A török személy- és helyneveket – Atatürk kívánságának megfelelően – általában az új török helyesírás szerint írtuk. Kivételt csak olyan török nevek esetében tettünk, amelyeknek általánosan használt magyar alakja van (pl. Musztafa, Szaloniki, Isztambul). A magyartól eltérő török betűk hangértéke a következő: c – dzs, ç – cs, s – sz, ş – s, y – j.

A könyv digitalizálása openSUSE 12.2 Linux operációs rendszeren történt (szkenner: Hewlett-Packard Officejet 6310 All-in-One, natív driver, 300 dpi, TIFF formátum). A szkennelést követően a Google által fejlesztett „*tesseract-ocr*”¹ programmal történt az OCR fázis (a „*Leptonica*”² programmal kiegészítve). A felismerési folyamat meglepően jó eredménnyel zárult: az egész szövegben nagyon kevés helyen kellett kézzel javítani. (Bár volt egy-két „típushiba”, de az azonosításukat követően könnyű volt ezeket korrigálni.

A legjobb szándék ellenére sem lehet kizárni, hogy maradtak tévesztések a szövegben: úgy mint hibásan felismert és/vagy nem javított karakter, az eredeti szövegben is hibásan szereplő kifejezés stb.

D.: SX.

---

1 <http://code.google.com/p/tesseract-ocr/>

2 <http://www.leptonica.org/>

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS.....	2
„EURÓPA BETEG EMBERE”	3
A TANULÓÉVEK.....	6
„IFJÚTÖRÖKÖK” ÉS „ÚJTÖRÖKÖK”	9
EGY NEMZET SZÜLETÉSE.....	13
A GALLIPOLI GYŐZŐ.....	16
ANATÓLIA SZABADSÁGHARCA.....	20
A GÁZI.....	30
KEMÁL FORRADALMA.....	36
VÁLSÁG ÉS KONSZOLIDÁCIÓ.....	45
IRODALMI TÁJÉKOZTATÓ.....	52
TARTALOMJEGYZÉK.....	54

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

A szerkesztésért felelős: Zrinszky Lászlóné

Műszaki szerkesztő: Budai Anikó

AK 1055 k 7073 Terjedelem: 3,4 A/5-ös ív

7 069 102 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György